

ELMİ XƏBƏRLƏR

HUMANİTAR ELMLƏR

№ 2, 2023

REDAKSIYA HEYƏTİ

- 1. Rzayev Fikrət (BAŞ REDAKTOR)**
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan
- 2. Məmmədov Zaur (APARICI REDAKTOR)**
Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan
- 3. Abdullayev Əfqan**
Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan
- 4. Abiyev Aydın**
AMEA-nın Akademik Ziya Bünyadov adına Şərqişünaslıq İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
- 5. Ağazadə Yədulla**
Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan
- 6. Əlizadə Hikmət**
Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
- 7. Əliyev Bəxtiyar**
Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
- 8. İskəndərov Anar**
Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
- 9. İmanov Telman**
Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan
- 10. Kafkasiyalı Ali**
Atatürk Universiteti, Erzurum, Türkiyə
- 11. Kazımov Kamran**
Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan
- 12. Qasımlı Musa**
AMEA-nın Qafqazşünaslıq İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
- 13. Qorobets Lyudumilla**
Arnavir Dövlət Pedaqoji Universiteti, Arnavir, Rusiya
- 14. Qasımlı Məhərrəm**
AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
- 15. Quliyev Akif**
Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan
- 16. Məmmədov Məsud**
Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan
- 17. Məmmədov Arif**
Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan
- 18. Nikitenko Zinaida**
Moskva Dövlət Pedaqoji Universiteti, Moskva, Rusiya
- 19. Orucov Vidadi**
Bakı Dövlət Sosial-İqtisadi Kolleci, Bakı, Azərbaycan
- 20. Səbzəliyev Sifariş**
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan
- 21. Tahirov İlham**
AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
- 22. Tahirli Abid**
AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

EDITORIAL BOARD

1. **Rzayev Fikret (EDITOR IN-CHIEF)**
Azerbaijan State Pedagogical University, Baku, Azerbaijan
2. **Mammadov Zaur (MANAGING EDITOR)**
Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan
3. **Abdullayev Afgan**
Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan
4. **Abiyev Aydin**
ANAS Institute of Oriental Studies after Academician Z.M.Buniyadov, Baku, Azerbaijan
5. **Agazade Yadulla**
Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan
6. **Alizade Hikmet**
Baku State University, Baku, Azerbaijan
7. **Aliyev Bakhtiyar**
Baku State University, Baku, Azerbaijan
8. **Iskandarov Anar**
Baku State University, Baku, Azerbaijan
9. **Imanov Telman**
Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan
10. **Kafkasiyali Ali**
Ataturk University, Erzurum, Turkey
11. **Kazimov Kamran**
Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan
12. **Gasimli Musa**
ANAS Institute of Caucasus Studies, Baku, Azerbaijan
13. **Gorobets Lyudumila**
Armavir State Pedagogical University, Armavir, Russia
14. **Gasimli Maharram**
ANAS Institute of Literature named after Nizami Ganjavi, Baku, Azerbaijan
15. **Guliyev Akif**
Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan
16. **Mammadov Masud**
Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan
17. **Mammadov Arif**
Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan
18. **Nikitenko Zinaida**
Moscow State Pedagogical University, Moscow, Russia
19. **Orudjov Vidadi**
Baku State Socio-Economical College, Baku, Azerbaijan
20. **Sabzaliyev Sifaris**
Azerbaijan State University of Economics, Baku, Azerbaijan
21. **Tahirov Ilham**
ANAS Institute of Linguistics named after Nasimi, Baku, Azerbaijan
22. **Tahirli Abid**
ANAS Institute of Literature named after Nizami Ganjavi, Baku, Azerbaijan

M Ü N D Ə R İ C A T

- 1. Abid Tahirli**
Nağı Şeyxzamanlının xatirələri “Azərbaycan davası”nın gerçəkləri kontekstində 5
- 2. Ayxan Hüseynli**
Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda nitq qüsurlarının etiologiyası ilə bağlı həyata keçirilən işlərin pedaqoji əsasları 16
- 3. Billurə Nuri**
İngilis dilində morfoloji diminutivlik sahəsi 23
- 4. Esmira İsmayılova**
Məhəmmədhüseyn Şəhriyar və Məmməd Araz poeziyasında milli dəyərlərin təbliğinin müqayisəli təhlili 30
- 5. Haşım Əkbərov**
Bəzi dünya dilçilərinin sintaqm haqqında fikirləri 40
- 6. Kamal Mahmudov**
Qloballaşma beynəlxalq münasibətlərin kəskinləşməsi kontekstində 48
- 7. Leyla Zeynalova**
El mərasimləri, adət-ənənələri və mətbəx inciləri – Azərbaycan mədəniyyətinin tərkib hissəsidir 59
- 8. Müşfiq Bayramov**
Cənubi-şərqi Azərbaycanın orta əsr şəhər və şəhər tipli yaşayış yerləri (IX-XV əsrlər) 69
- 9. Tünzalə Manafova**
“Allah” komponentli paremioloji vahidlərin semantik təhlili 81
- 10. Офелия Мурадова**
Творчество Натига Расул-заде в контексте мультикультурного диалога и литературных связей 90

NAĞI ŞEYXZAMANLININ XATİRƏLƏRİ “AZƏRBAYCAN DAVASI”NIN GERÇƏKLƏRİ KONTEKSTİNDƏ

Abid Tahirli

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

e-mail: habidtahirli@gmail.com

DOI: 10.30546/.2960-1967.2023.2.5

Xülasə. Azərbaycan mühacirləri arasında Xalq Cümhuriyyətinin qurucularından biri, indiki Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin sələfi Əksinqilab ilə Mübarizə Təşkilatının (ƏMT) rəhbəri Nağı Saleh oğlu Şeyxzamanlı (Nağı Keykurun-1883, Gəncə –1967, İstanbul) mürəkkəb həyat yolu, ziddiyyətli baxışları ilə diqqəti çəkir. N. Şeyxzamanlının həyatının, fəaliyyətinin, xatirələrinin təhlili, düzgün dəyərləndirilməsi aktual və əhəmiyyətli. Məqalədə müəllifin “Biz və onlar” (1934), “Böyük xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağızadə” (1957), “Dərdləşmə” (1963), “Azərbaycan İstiklal Mücadiləsinin Hatıraları” (1964) kimi əsərləri həm ideya-məzmun, həm də sənətkarlıq nöqteyi-nəzərindən araşdırılır, müvafiq elmi-nəzəri qənaətlər hasil olunur.

N. Şeyxzamanlının xatirələri “Azərbaycan davası”nın müəyyən dövrünün bədii-sənədli inikasıdır, mühacirət irsinin istiqlal uğrunda mübarizə tarixinin və mücahidlərin həyat, fəaliyyətinə işıq salan, mənfur, nankor qonşularımızın – ermənilərin vəhşiliyini, cinayətlərini ifşa edən diqqətəlayiq nümunələrindəndir.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Nağı Şeyxzamanlının xatirələri, istiqlal hərəkatı, “Difai” firqəsi, Qafqaz İslam Ordusu, Gəncə üsyanı

Giriş

Azərbaycan mühacirləri arasında Xalq Cümhuriyyətinin qurucularından biri, indiki Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin sələfi Əksinqilab ilə Mübarizə Təşkilatının (ƏMT) rəhbəri Nağı Saleh oğlu Şeyxzamanlı (1883, Yelizavetpol, Gəncə – 1967, İstanbul) mürəkkəb həyat yolu, yaradıcılığında maraqlı, bəzən də ziddiyyətli baxışları ilə diqqəti çəkir. N.Şeyxzamanlının həyat və fəaliyyətinin, publisistik irsinin araşdırılması və düzgün dəyərləndirilməsi də yuxarıda sadalanan məsələlərin obyektiv işıqlandırılmasını şərtləndirən amillərdəndir.

Mövzunun aktuallığı, işlənmə tarixi

Siyasi, ideoloji xətti sovet rejimi və bolşevizmə daban-dabana zidd olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin digər xadimləri kimi, N.Şeyxzamanlının adının da uzun illər boyu tarixdən silinməsinə çalışılmış, onun həyatı, publisistik irsi diqqətdən kənar saxlanmışdır. Araşdırmalar zamanı N.Şeyxzamanlının adına sovet dövrünün yazılı mənbələrində yalnız bir yerdə – Mir Cəfər Bağırovun məhkəməsi protokolunda rast gəldik. Məhkəmə zamanı Azərbaycan KP MK-nın birinci katibinə ünvanlanan ittihamlardan biri belə idi: “Bağırov Azərbaycan FK-da işə düzələndən sonra, 1921-ci ilin 24 fevralında müsavət əksinqilabının digər agentləri Məmməd Hacıyev barədə cinayət işinə də xitam verildi və o, həbsdən azad edildi.

1921-ci ilin 20 sentyabrında Bağırov müsavət əksinqilabının keçmiş rəisinin arvadı Şıxzamanova da əri – keçmiş müsavət əksinqilab rəisi Şıxzamanovun etdiyi hərəkəti təkrarlayaraq 1922-ci ildə Türkiyəyə qaçdı” [1, s.30]. Əlbəttə, bu sovet “məzhəkə məhkəməsi”nin qondarma ittihamı idi və N.Şeyxzamanlının xilasında – mühacirətində M.C.Bağırovun heç bir xidməti ola bilməzdi. Sovet rejiminin mühacirlərə və onların milli duyğu və istiqlal sevgisi ilə yaratdığı irsə, o cümlədən N.Şeyxzamanlının xatirələrinə düşmən münasibəti müstəqillik dövründə həmin sərvətin tədqiqini və təbliğini aktuallaşdırmışdır...

Ölkəmiz ikinci dəfə müstəqillik əldə etdikdən sonra mühacirət problemi ən çox müraciət edilən mövzulardan birinə çevrildi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, onun qurucuları, dövlətin atributları haqqında dövrünün populyar qəzetlərindən olan “Odlar yurdu” qəzetində AXC-nin və parlamentin görkəmli simaları haqqında dərc edilən silsilə portret məqalələr də böyük maraq doğururdu. Həmin yazılar arasında N.Şeyxzamanlı barədə materiala rast gəlinməsə də, AXC-nin ƏMT-nin ilk rəisi N.Şeyxzamanlının böyük qardaşı Məmmədbağır bəy Şeyxzamanov haqqında adını çəkdiyimiz qəzətdə arxivşünas Mövsüm Əliyevin “Məmmədbağır Şeyxzamanov” adlı məqaləsi dərc olunmuşdur. Avtobioqrafik səciyyəli məqalədə bir sıra nöqsanlar var. Belə ki, M.Əliyev M.Şeyxzamanovun bolşeviklər tərəfindən güllələnməsi haqqında M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyyət-i teşekkülü ve şimdiki vəziyyəti)” kitabına istinad edərək yazır: “Öz dövrünün tanınmış siyasi və ictimai xadimi olan Məmməd Bağır Şeyxzamanov 1920-ci il aprelin 27-də baş verən hadisələrdən sonra həlak olmuşdur” [3]. Burada “Baş verən hadisələrdən sonra həlak olmuşdur” – deyəndə M.Şeyxzamanovun necə, nə üçün, hansı şəraitdə və kim tərəfindən həlak edildiyi məlum olmur. M.Ə.Rəsulzadə isə yuxarıda adı çəkilən kitabının “Azərbaycan qurbanlarından bir liste” adlı hissəsində [17, s.129] istiqlalçılardan bolşeviklər tərəfindən güllələndiyini yazır və onları “şühedayı istiklal” adlandırır. Əlbəttə, N.Şeyxzamanlı haqqında bəhs etdiyimiz yazıda M.Şeyxzamanlı barədə məqaləyə və M.Ə.Rəsulzadənin onun barəsindəki qeydlərinə toxunmağımız təsadüfi deyil və həmin məqamlar N.Şeyxzamanlının xatirələrinin, eyni zamanda bəzi müəlliflərin onunla bağlı yazılarının təhlilinə və dəyərləndirilməsinə də müəyyən dərəcədə yardım edir. Yeni gəlmişkən, Nağı və Məhəmməd Bağır qardaşlarının ad və soy adlarının elmi, publisistik məqalələrdə fərqli yazıldığına diqqəti çəkmək istərdik. Fikrimizcə, bu ən əvvəl əlifba islahatları ilə yaranan problemlərdən, eləcə də Türkiyə və Azərbaycan əlifbalarındakı hərf fərqlərindən qaynaqlanır. N.Şeyxzamanlı 1934-cü ildə çap etdirdiyi “Biz və onlar” əsərində ad və soyadını “Naki Şehzamanlı”, Ankarada nəşr olunan “Azərbaycan” dərgisindəki məqalələrini və 1963-cü ildə buraxdığı “Dərdləşmə” broşürasını “Naki Keykurun” imzası ilə dərc etdirmişdir. Şeyxzamanlılar haqqında yazan bəzi müəlliflər onları “Nağı bəy Saleh bəy oğlu Şeyxzamanlı”, “Nağı Şıxzamanov”, “Məhəmməd Bağır bəy Şeyxzamanov”, “Məmmədbağır Şeyxzamanov”, “Məmmədbağır Şıxzamanov” kimi təqdim edirlər. N.Şeyxzamanlı xatirənin I nəşrinin üz qabığında “Naki Keykurun (Şeyh Zamanlı)”, mətndə “Naki Şeyh”, qardaşının ad və soy adını Muhammet Baki [12, s.29], əsərin II

nəşrinini çapa hazırlayanlar isə kitabın üz qabığında dəyişiklik edərək “Nakı Keykurun. Azərbaycan Cumuriyeti Milli Emniyet genel müdürü” yazmışlar [13]. Fikrimizcə, qardaşların adları, soyadları və atalarının adları elmi dövriyyədə aşağıdakı kimi sabitləşməlidir: Nağı Saleh oğlu Şeyxzamanlı, Məmmədbağır Saleh oğlu Şeyxzamanov.

N.Şeyxzamanlının xatirələri haqqında ölkəmizdə və Türkiyədə tədqiqatlar aparılmış, müəyyən elmi-nəzəri fikirlər irəli sürülmüşdür. Uzun illər dövlət təhlükəsizliyi orqanlarında xidmət etmiş yazıçı, publisist, tərcüməçi və tədqiqatçı Elşad Qoca (Elşad Qoca oğlu İsayev) araşdırmalarında [4] N.Şeyxzamanlının publisistik irsinə və M.Şeyxzamanlının həyat və fəaliyyətinə də müəyyən yer ayırmışdır. E.Qoca adları çəkilən kitablarında, həm N.Şeyxzamanlının, həm də M.Şeyxzamanlının qısa tərcümeyi-halı, onların ƏMT-dəki fəaliyyəti, xüsusi ilə denikinçilərin və ermənilərin dövlət əleyhinə pozuğu, təxribatçı və casusluq hərəkətlərinə yönəlmiş amansız mübarizəsi haqqında yazır. Müəllif kitablarında ƏMT-nin həyata keçirdiyi əməliyyatlarla yanaşı, N.Şeyxzamanlının xatirələrindən də söz açır. Bu sətirlərin müəllifi Bakı Dövlət Universiteti Jurnalistika fakültəsi Elmi Şurasının, mətbuat tarixi və ideoloji iş metodları, jurnalistikanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi kafedralarının 26 aprel 2005-ci il tarixdə keçirilmiş birgə iclasının qərarı ilə nəşr olunmuş “Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)” kitabında N.Şeyxzamanlının publisistikasının, o cümlədən xatirələrinin ideya və məzmunundan qısa da olsa, bəhs etmişdir [8, s. 27, 30, 69, 157, 167, 189, 224]. Tanınmış mühacirətşünas alim fil.e.d. Nikpur Cabbarlının “Azərbaycan mühacirət nəsrini” monoqrafiyasında [2] müasir tələblər əsasında mühacirət ədəbiyyatının elmi-nəzəri statusu və xronoloji sərhədləri müəyyənləşdirilir, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əhməd Ağaoğlu, Mirzə Bala Məhəmmədzadə, Fuad Əmircan, Abay Dağlı, Teymur Atəşli, Məhəmməd Altunbay ilə yanaşı, Nağı Şeyxzamanlının da mühacirət illərində qələmə aldığı nəsr əsərləri bir neçə problem ətrafında qruplaşdırılır, onların aktuallığı əsaslandırılır, mövzu, bədii-estetik, ideya-siyasi baxımından təhlil edilir, dəyərləndirilir. Tədqiqatçı monoqrafiyada N.Şeyxzamanlının “Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri”ni “Azərbaycan davası”nın önəmli hadisələrini, istiqlal mücahidlərinin bədii-sənədli obrazlarını canlandırma baxımından mühacirət nəsrimizin diqqətəlayiq örnəklərindən biri, milli hərəkatın 1905-1920-ci illər arası, yəni I rus inqilabının başlanmasından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutuna qədər olan dönmənin ən mühüm hadisələrinin bədii-sənədli əksi” kimi dəyərləndirir.

Tədqiqatları ilə müasir dövr mühacirətşünaslığına layiqli töhfə verən filologiya elmləri doktoru Şahbaz Şamioğlunun N.Şeyxzamanlının xatirələri ilə bağlı araşdırmaları da diqqətəlayiqdir [5, 6].

Son illərdə də mühacirətin tanınmış simalarından N.Şeyxzamanlının xatirələrinə dair bir sıra elmi, publisistik məqalələr işıq üzü görmüşdür. Bunlardan “Nağı bəy Şeyxzamanlının xatirələri və istiqlaliyyət fədailəri” adlı kitaba (Bakı, 2007, “Təknur” MMC, 148 s.) Cəlal Qasimovun yazdığı “Nağı bəy Şeyxzamanlı haqqında bir neçə söz”, Faiq Ələkbərovun “Milli azərbaycançılıq və milli təsanüd”, Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış (II hissə.

Bakı, “Elm və Təhsil”, 2014, s.339), İsmayılın “Azərbaycançı fədai Nağı bəy Şeyxzamanlı” (“Şərq” qəzeti, №96, 3 iyun 2014, s.11), Mehman Süleymanovun “Azərbaycanın və Türk dünyasının tarixində şərəfli imza: Nuru Paşa” (“525-ci qəzet”, 23 sentyabr 2020), Zakir Muradovun “O gün ki, Nuri paşa Gəncəyə mehman oldu...” (“525-ci qəzet”, 23 sentyabr 2020), Mübariz Əsgərovun “Şeyxzamanlılar” (“Milli Məclis”, yanvar-fevral, s.96-99, 2021), Vüsalə Abbasovanın “Varisləri Nağı bəy Şeyxzamanlının arxivini Azərbaycana bağışlamaq istəyir” (“Peport” informasiya agentliyi, 28 iyul 2021), Tahirə Həsənzadənin “Ömər Faiq Nemanzadə Nağı Şeyxzamanlının xatirələrində” (“525-ci qəzet”, 16 yanvar 2023) və s. yazılarda N.Şeyxzamanlının xatirələrinin işığında dövrün ictimai-siyasi mənzərəsinə, tarixi hadisələrə, görkəmli xadimlərin fəaliyyətinə nəzər salınır, qiymətləndirilir.

Türkiyə Cümhuriyyətində də Azərbaycan mühacirət mövzusunda dəyərli tədqiqatlar aparılmışdır. Onların bəzilərində bu və ya digər dərəcədə N.Şeyxzamanlının xatirələrinə də toxunulmuşdur. “Azerbaycanlıların Türkiyə'de siyasi ve kültürel fealiyetleri. 1920-1991)” [15], “Ahund Yusif Ziya Talibzadenin Türkiyedeki dini, siyasi ve herbi fealiyetleri (1906-1918)” [10], “Türkiyə'de yaşayan Azerbaycan türkləri” [9], “Tarihi gerçəklik açısından Karanfil romanı” [18] və s. kimi əsərlər bu qəbildəndir.

Özünə Azərbaycan mövzusunun əsas araşdırma obyektini kimi seçən Ömər Özcanın “Türk yurdu” dərgisində dərc olunan [16, s.27-29] “Azerbaycanın yakın tarihi ile ilgili bir hatırat” janrı etibarlı ilə resenziyadır və yazı N.Şeyxzamanlının 1964-cü ildə İstanbulda nəşr edilən “Azerbaycan İstiklal Mücadilesinin Hatıraları” kitabının 1998-ci ildə Ankarada “Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Emniyet Genel Müdürü: Azerbaycan İstiklal Mücadilesinden Hatıralar (1905-1920)” adı ilə təkrar nəşrinə həsr olunmuşdur. Müəllif Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra Azərbaycanda mühacirət mövzusunun aktuallaşdığını vurğulayır, “Mühacirette olanların yazdıkları eserler yayınlanarak yaşlı ve genc nesillerin istifadelerine sunuldu” – yazır və bildirir ki, “N. Keykurunun ilk baskısı 1964 yılında yapılan hatıraları Azerbaycanda 1997 yılında Kiril alfabesi ilə nəşr edilmişdir [16, s.27]. Resenziyadan hiss olunur ki, Ö.Özcan Azərbaycan mühacirət dövrü problemlərini və dövrümüzün ədəbi-mədəni həyatını maraqlı və diqqətlə izləyir.

“Xatirələr”in yeni nəşrini təqdir edən resenzist, eyni zamanda kitabda bir sıra xətalara yol verildiyini də nəzərə çatdırır. Onun fikrincə, əsərin üz qabığında və adında dəyişiklik edilmiş, kitabı yeni nəşrə hazırlayan Tuncar Tuğçunun oxucunu məlumatlandırmaq üçün qələmə aldığı “Azərbaycan” adlı ön sözdə nəzərəçarpan nöqsanlar buraxılmışdır. Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqların, o cümlədən ermənilərin sayı düzgün göstərilməmiş, bəzi yer və şəxs adlarının, bir sıra tarixlərin yazılışında yanlışlığa yol verilmişdir. Ö. Özcan kitabın sonunda N. Şeyxzamanlının “Azərbaycan” dərgisində çıxan 5 məqaləsinin də verildiyini, lakin həmin yazıların dərgidə dərc olunanların tamamı olmadığını bildirir, ehtimal edir ki, təqdim olunanlar aralarından seçilmişlərdir. Ö. Özcan daha sonra əsərin məzmununu ilə oxucuları tanış edir.

Xatirələrin ideya-məzmunu, özünəxas xüsusiyyətləri. N.Şeyxzamanlı xatirələrinin ideya-məzmunu və digər xüsusiyyətlərindən söz açmazdan əvvəl vurğulamağı lazım bilir ki, müəlliflər bir qayda olaraq onun 1964-cü ildə İstanbulda nəşr edilən “Azərbaycan İstiklal Mücadiləsinin Hatıraları” kitabını, yaxud 1998-ci ildə Ankarada “Azərbaycan Cumhuriyeti Milli Emniyyət Genel Müdürü: Azərbaycan İstiklal Mücadiləsindən Hatıralar (1905-1920)” adı ilə təktar nəşrini təhlil edir, dəyərləndirir. Halbuki, müəllifin mündəricə, ideya, üslub baxımından bir-birinə əks qütbə dayanan “Biz və onlar” [14] və “Dertleşme” [11] adlı xatirələri N. Şeyxzamanlının və onun timsalında silahdaşlarının əqidə və düşüncəsində baş verən kəskin dəyişikliyi, eləcə də istiqlal yolçularının həyat fəaliyyətini daha yaxından izləməyə imkan verir. Ötən əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycan Milli Mərkəzinin və Müsavat Partiyasının lideri M. Ə. Rəsulzadəyə və onun həmfikirlərinə qarşı Şəfi bəy Rüstəmbəyli, Xəlil bəy Xasməmmədov, Mir Yaqub Mehdiyev, Fuad Daryal, Məhəmməd Sadıq və başqaları tərəfindən əsassız və kəskin ittihamlar ünvanlanırdı. N. Şeyxzamanlının “Biz və onlar”ı da həmin qəbildən olan yazıdır. O, məqsədini belə bəyan edir: “İstədim ki, bu yazıyı oxuyan vətəndaşlar bizim və onların (Məhəmməd Əmin Rəsulzadəni və onun ən yaxın silahdaşı Mirzə Bala Məhəmmədzadəni nəzərdə tutur – T.A.) da kim olduğunu görsünlər və yurdu sevənlərlə parayı sevənlərin də kim olduğunu bir daha anlasınlar [14, s.4]. Müəllif əvvəlcə “1917 sənəsində birləşmiş olan Türk Federalist Firqəsiylə Müsavat cəmiyyətinin qısaca tərcümeyi-hallarına” nəzər salır. O, Nəsim bəy Yusifbəylinin yaratdığı Türk Federalist Firqəsini haqlı olaraq tərifləyir, tərənnüm edir, M.Ə.Rəsulzadənin rəhbəri olduğu Müsavat Partiyasını isə amansızca kəskin tənqid edir. N.Şeyxzamanlı siyasi fəaliyyətə başladığı illəri, Bakıda, Türkiyədə, Batumidə, Tiflisdə, Ənzəlidə Azərbaycan istiqlalı naminə fədakarlıq göstərdiyini, Türk Federalist Firqəsinin, “Difai Komitəsi”nin qurulmasında fəal iştirakını, M.Ə.Rəsulzadə ilə görüşlərini və onunla mübahisələrini, ona “...sizin müdafiə etdiyiniz fikir milli nöqteyi-nəzərdən xəyanətdir” [14, s.22] – dediyini xatırladır, yazır: “...Türkiyə hökuməti nəzdinə gələrək Türk qardaşlarımızın yardımını təmin etdiyim kimi Azərbaycan istiqlalının da təmin etmişdim” [14, s.21]. N.Şeyxzamanlı, eyni zamanda Nəsim bəylə olan görüşlərini, onun tapşırıqlarını məsuliyyət və məmuniyyətlə yerinə yetirdiyini yazır, “Azərbaycan istiqlaliyyətini təkrar qurmaq üçün istiqlaldan əvvəl çalışdığım enerji və imanla mühacirətdə də bu günə qədər çalışdığımı, bundan sonra da çalışacağımı” [14, s.26] vəd edir. N.Şeyxzamanlı əks qütblərdən bir-birini kəskin ittiham edən mühacirlərin fikir və mülahizələrinə geniş yer verir, M.Ə.Rəsulzadənin istər AXC-dən əvvəlki, istər AXC dövrü fəaliyyətini, istərsə də mühacirət dövrü fəaliyyətini “tutarlı arqumentlərlə” tənqid edir, ona qarşı müxalif mövqedə duranlara haqq qazandırır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasında, mühacirətdə istiqlal uğrunda ideoloji mücadilədə böyük fəaliyyəti olan N.Şeyxzamanlının xidmətlərinə kölgə salmadan “Biz və onlar” əsərinin müəyyən hissələrin təsiri altında qəzəzlə yazıldığı qənaətinəyik. Əslində, bu nəticə onun 50-60-cı illərdə qələmə aldığı yazılarda – “Azərbaycan” dərgisindəki məqalələrində, “Azərbaycan İstiklal Mücadilə-

sinin Hatıraları” və xüsusilə “Dərdləşmə” əsərində açıq-aşkar görünür. “Biz və onlar”da “Azərbaycan çox qorxunc dəqiqələr keçirəndə” M.Ə.Rəsulzadənin və silahdaşlarının Stalinin yardımı ilə “fırar” etdiyini, mühacirətdəki yaradıcılığının da az qala istiqlala qarşı olduğunu yazdırsa, “Dərdləmə”də bu fikirlərin tam əksinə rast gəlirik. Müəllif qeyd edir ki, “məmləkət dışındakı fəaliyyətsizlik gizli təşkilatı” (Bakıda gizli fəaliyyət göstərən istiqlalçılar nəzərdə tutulur – T.A.) onu çox üzür və düşündürürdü, bu düşüncə ilə dış ölkələrdə milli davamızın səsini bir an əvvəl duyurmaq çarəsini arıyırdı. İştə, bu qayə ilə yeraltı təşkilatın aldığı bir qərarla ruslar tərəfindən yakalanan və Rusiyada bulunan Məhəmməd Əmin Rəsulzadəni dış ölkələrə çıxarmaq təşəbbüsünə keçirlər. Və böyük fədakarlıqla bu qərarın gerçəkləşməsinə müvəffəq olurlar. Nəticədə, M.Ə. Rəsulzadə Finlandiya üzərindən qaçmağa müvəffəq olaraq, nəhayət, İstanbula gəlir [16, s.9]. Adını çəkdiyimiz iki əsərdən təsadüfi bəhs etmədik. Onlara nəzər salmadan N.Şeyxzamanlı yaradıcılıq yolunu izləmək və düzgün dəyərləndirmək çətinidir. 20-30 və 50-ci illər mühacirətin müxalif qanadının digər əksər nümayəndələri kimi, N.Şeyxzamanlı da istiqlal mücadiləsinin ideoloqu və bayraqdarı M.Ə.Rəsulzadəyə qarşı haqsız davrandıqlarının fərqiində olur. “Dərdləmə”nin müəllifi M.Ə.Rəsulzadəni “istiqlal mücadiləsinin böyük lideri” [11, s.9], “Azərbaycan milli mücadiləsinin böyük öndəri” [11, s.14] adlandırır, onun əvəsiz xidmətlərini – mühacirləri bir amal ətrafında birləşdirmək bacarığını, İstanbul, Berlin və Parisdəki fədakar fəaliyyətini, “istiqlal davasının dastanlarını əbədiləşdirmiş olan mühacirətdəki qəzet, dərgi, broşür və kitabları sayəsində istiqlal davasının” sonadək dimdik ayaqda tutduğunu” [11, s.14] yüksək qiymətləndirir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan və ölkəmizdə bolşeviklər tərəfindən hakimiyyətin ələ keçirilməsindən sonra xaricdə məskunlaşmağa məcbur olan mühacirlərin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi, o cümlədən N.Şeyxzamanlının haqqında bəhs edəcəyimiz xatirələrinin tədqiqi bir çox cəhətdən aktual və əhəmiyyətlidir. Bu istiqamətdə araşdırılmasının aparılması:

- dövrün ictimai-siyasi, ədəbi, mədəni mənzərəsi haqqında, xüsusilə Şərqdə ilk demokratik dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması, bütün istiqamətlərdə islahatların həyata keçirilməsi, erməni-bolşevik güclərinin pozuculuq fəaliyyəti, onlara qarşı mübarizə haqqında doğru məlumatların əldə edilməsi, həmin olayların obyektiv qiymətləndirilməsinə;

- AXC qurucularının həyat yolunun, ədəbi, publisistik irsinin dərinədən və dolğun öyrənilməsinə;

- mühacirət nəşrlərinin, o cümlədən mətbuatınının, onların ideya, mövzu, dil, üslub, sənətkarlıq nöqtəyi-nəzərindən araşdırılmasına;

- istiqlal uğrunda mücadilə və bolşevizmə, Stalin rejiminə qarşı mübarizə tarixi ilə yaxından tanışlığa;

- mühacirətin ilk və 50-ci illərində mühacirlər arasında baş verən münaqişələrin əsl mahiyyətini üzə çıxarmağa;

- qonşu dövlətlərlə münasibətlər və əlaqələr haqqında məlumatların zənginləşdirilməsinə;

- böyüməkdə olan nəslin istiqlalə və istiqlalçılara məhəbbət, vətənə sədaqət ruhunda tərbiyəsinə yardım edir.

N.Şeyxzamanlının “Azerbaycan İstiklal Mücadilesinin Hatıraları” həm ideya-məzmun, həm də sənətkarlıq nöqteyi-nəzərindən diqqəti çəkir. Müəllif özü də bu yazısını “sunduğum xatirələrimin ən mühümü” – deyər vurğulayır [12, s.3]. Kitabın Bakı nəşrinin [7] “Ön söz”ündə Xalq yazıçısı Anar onu “əhatəli əsər” adlandırır və yazır: “Kitabın ön sözündə və girişində müəllif mövzusunı açıqlayır, Azərbaycanın müstəqillik uğrunda mübarizə tarixinə qısa nəzər salır, Azadlıq hərəkatımızda Gəncənin yerini müəyyənləşdirir. Sonrakı fəsillərdə “Difai” partiyasının yaradılması və başqa məsələlər işıqlandırılır. 1917-ci il rus inqilabının Qafqazda əks-sədası, ilk müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulması Nağı bəyin təsvirində kitablara əsaslanan bir tarix deyil, onun özünün iştirakçısı və şahidi olduğu hadisələrin canlı, konkret salnaməsidir” [7, s.3].

“Xatirələr”də müxtəlif adlarla verilmiş hissələrə nəzər salsaq, N.Şeyxzamanlının toxunduğu mövzuların dairəsinin nə qədər geniş və rəngərəng olduğu görünür. “Ön söz”, “Giriş”, “Difai firqəsinin doğuşu”, “Gəncədəki mücadilə”, “Gəncə gənclik təşkilatının fəaliyyəti”, “Möhtəşəm müsəmirə”, “Anarxiyanın doğurduğu olaylar”, “1917 Böyük rus inqilabı”, “Türkiyənin yardımının təşkili”, Basın özəti”, “Qafqaza dönüş”, “Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqutu səbəbləri”, “Azərbaycan xalqı gələnləri”, “İstiqlal dövründəki olaylar”, “Təşəkkür məktubu”, “Şimali Qafqaz”, “Yusifbəyli Nəsim bəy”, “Nəsim bəylə son görüşüm”, “Nəsim bəy haqqında yazılan ən gözəl yazı”, “Azərbaycan”, “İstiqlal dövrü”, “İstiqlal dövründəki olaylar”, “Gürcülərlə münasibətimiz”, “ermənilərlə münasibətimiz”, “Ağabəyim Mehmet Bağır ilə son görüşmə, ayrılışım” adlı hissələr müəllif qayəsinin, əsərin ideyasının dolğun, aydın çatdırılmasına xidmət edir. N.Şeyxzamanlı qələmə aldığı xatirələrlə yaşadığı dövrün ictimai-siyasi həyatında cərəyan edən mühüm olayların bədii-sənədli mənzərəsini yaratmaqla kifayətlənmir, oxucunu tariximizin önəmli şəxsiyyətləri və səhifələri ilə tanış edir, yeri gəldikcə həmin hadisələrin iştirakçılarının portretlərinin qabarıq cizgilərini də üzə çıxarmağa səy göstərir. O, Nizami Gəncəvini xatırladır, Cavad xandan bəhs edir, Əhməd bəy Ağaoğlunun, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin, Nəsim bəy Yusiflinin, Xəlil bəy, Ələkbər bəy Xasməmmədov qardaşlarının, Fətəli Xan Xoyskinin, Ələkbər bəy Rəfibəylinin, Məhəmməd Hadinin, Ömər Faiq Nemanzadənin, Səməd bəy Mehmandarlıının, həmçinin Beriya, Tomson, Məmməd Həsən Hacınskinin həyat və fəaliyyətləri haqqında fikirlərini oxucularla bölüşür. Xatirələri “Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının incilərindən biri” adlandıran Ş.Şamıoğlu memuarı Azərbaycan tarixinin ən mürəkkəb çağları haqqında müfəssəl məlumat almaq üçün yaxşı mənbə hesab edir və yazır: “Əsər istiqlalçılıq uğrunda mübarizə tariximizdə mühüm rol oynamış görkəmli şəxsiyyətlərin həyatını, xarakterini, dövlətçiliyə inmasını və sədaqətini öyrənmək baxımından da xüsusi əhəmiyyətə malikdir [6,

s.106]. Doğrudan da, N.Şeyxzamanlı qəhrəmana xas fərdi keyfiyyətlərin daha qabarıq işıqlandırılması, dolğun, bütöv xarakterin yaradılması üçün onun həyatından uyğun məqamlar, səhnələr seçir. Rusların Gəncəyə hücumu zamanı həlak olan Cavad xanın cənazəsinə “küfür edən” rus çavuşu ilə Cavad xana “ehtiram duruşunda olan” rus əsgərinin savaşı səhnəsi [12, s.7], ermənilərin nankorluğu və satqınlığı ucbatından alovlanan qırğının qarşısını almaq üçün Qafqaz valisinin xahişi ilə Gəncəyə gələn “ziyalıların böyük məhəbbətini qazanan və milli Azərbaycan işləri ilə uğraşan Ağaoğlu Əhməd bəyin” [12, s.14] kütlə qarşısında məşhur və müdrik nitqi, “Difai” firqəsinin və cəbhədən qayıdan əsgərlərin qarşısında “qiymətli şairimiz Məhəmməd Hədinin” [12, s.23] təsirli çıxışı, Kerenski hökumətinin Gəncədəki “əsgəri murahhas (nümayəndə – T.A.) rəisi Andreyevin “Söylədiklərim bir rus əsgərinin son və qəti sözüdür. Sabahdan küçələrdə görüləcək hər silahlı sivilin silahı əlindən alınacaq və kəndisi də cəzalandırılacaq” ultimatumuna Nəsim bəy Yusifbəylinin cəsarətlə “Mən də türk xalqının qərarını sizə elan edirəm, səhərdən küçələrdə görünən hər bir rus əsgərinin silahı əlindən alınacaqdır [12, s.48] – cavabı xatirənin ən yaddaqalan və təsirli epizodlarından. 1918-ci ilin 17 noyabrında gəmi ilə Bakı limanına daxil olan ingilis hərbi qüvvələrinin komandanı general Tomson ilə Azərbaycan hökumətinin başçısı Fətəli Xan Xoyski arasında olan dialoq diplomatımızın dərin zəkasına, dəmir məntiqinə dəlalət edir. Tomson “bir əsgər kimi” bəyan edir ki, ordusu olmadığına görə, Azərbaycanın hökumətini tanımır. F.Xoyskinin cavabı gecikmir: “Madam ki, siz əsgərsiniz, mən də istiqlalıyyətinə elan etmiş Azərbaycan Cümhuriyyətinin Baş Naziriyəm. Biz sizi buraya dəvət etmədik. Sizdən ölkəmizi tərk etməyi tələb edirəm” – deyir. Daha sonra əlavə edir ki, inad edərsinizsə, ingilis əsgərini dənizə tökmək xalq ordudunun bir saatlıq işidir [12, s.83]. N.Şeyxzamanlının vaxtı ilə işə qəbul etdiyi, sonradan SSRİ tarixinin, Stalin rejiminin ən qəddar fiqurlarından birinə çevrilən Lavrenti Beriya haqqında da fikirləri maraqlı doğurur və bu cəlladın əsl simasının açılmasına yardım edir.

Xatirələrdə diqqət çəkən məqamlardan biri də Gəncə olayları zamanı ermənilərin törətdikləri cinayət səhnələrinin Məhəmməd Altunbəyın “Hürriyyətə uçan türk. Məhəmməd Altunbəyın xatirələri”ndə təsvir etdiyi hadisələrlə üst-üstə düşməsidir. Birinci müəllif birincisi hadisələrin iştirakçısı, ikincisi müşahidəçisi olmuşdur. Xatirələr müxtəlif dövrlərdə, fərqli müəlliflər tərəfindən qələmə alınsa da, ermənilərin tarixi cinayətləri obyektiv və bənzər şəkildə təsvir olunur.

Nəticə

Beləliklə, deyilənləri yekunlaşdıraraq bu qənaətə gəlmək olar ki, N.Şeyxzamanlının xatirələri “Azərbaycan davası”nın müəyyən dövrünün bədii-sənədli inikasındır, mühacirət irsinin istiqlal uğrunda mübarizə tarixinin və mücahidlərin həyat, fəaliyyətinə işıq salan, mənfur, nankor qonşularımızın – ermənilərin vəhşiliyini, cinayətlərini ifşa edən diqqətəlayiq nümunələrindəndir.

Ədəbiyyat

1. Bağirov Mir Cəfərin məhəkəməsi. (1993). *Arxiv materialları*, Bakı: “Yazıçı” nəşriyyatı, 120 s.
2. Cabbarlı N. (2011). Azərbaycan mühacirət nəsr. Bakı: Elm və təhsil, 140 s.
3. Əliyev M., Şeyxzamanov M. (1990). “Odlar yurdu” qəzeti, №22, noyabr, s.3
4. Qoca E. (2001). *Azərbaycan təhlükəsizlik və xüsusi xidmət orqanları (1918-1920)*. Bakı: “Şuşa” nəşriyyatı, 144 s.; Azərbaycan tariximiz, taleyimiz. Bakı: “Şuşa” nəşriyyatı, 176 s.; Azərbaycan kəşfiyyatı və əks-kəşfiyyatı. Bakı: “Elgün” nəşriyyatı, 2018, 88 s.
5. Şamioğlu (Musayev) Ş. (2019). *Nağı Şeyxzamanlının «Azərbaycan istiqlal mücadiləsinin xatirələri» əsərində Cümhuriyyət qurucularının bədii-sənədli obrazı*. Azərbaycan MEA. «Filologiya və sənətsünaslıq», № 1, s. 42-47
6. Şamioğlu (Musayev) Ş. (2023). *Azərbaycan mühacirət irsi: nəsr və ədəbiyyatşünaslıq*, Bakı: Elm və təhsil, 332 s., s. 81-106.
7. Şeyxzamanlı N. (1997). *Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri*. Bakı: “Azərbaycan” nəşriyyatı, 176 s.
8. Tahirli A. (2005). *Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)*. Bakı: CBS nəşriyyatı, 528 s.
9. Attar A., Şimşir S., (2013). *Türkiyə’de yaşayan Azərbaycan türkləri*. Ankara, 265 s.
10. Esedli M. (2007). *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*, İzmir, Cilt: VII, Sayı 1, Sayfa: 67-78.
11. Keykurun N. (1963). *Dertleşme*. İstanbul, 15 s.
12. Keykurun (Şeyh Zamanlı) Nakı. (1964). *Azerbaycan Cumhuriyetinin sabık genel müdürü. Azerbaycan İstiklal Mücadilesinin Hatıraları*. İstanbul: Ekspres Matbaası, 135 s.
13. Keykurun N. (2007). *Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Emniyet Genel Müdürü: Azerbaycan İstiklal Mücadilesinden Hatıralar (1905-1920)*, Bakı: Təknur MMC, 148 s.
14. Şehzamanlı N. (1934). *Biz ve onlar*. İstanbul: Milli Mecmuə matbaası, 46 s.
15. Şimşir S. (2000). *Azerbaycanlıların Türkiyə’de siyasi ve kültürel faaliyetleri, (1920-1991)*, Ankara, 256 s.
16. Özcan Ö. (1999). *Azerbaycanın yakın tarihi ile ilgili bir hatırat*. “Türk yurdu”, №138,s. 27-29.
17. Resulzade M. E. (1990). *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i teşekkülü ve şimdiki vaziyeti)*. Hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın. İstanbul, 205 s.
18. Uğurlu A. S. (2020). *Tarihî Gerçeklik Açısından Karanfil Romanı*. Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, c. 21, S. 39, s. 1301- 1319

THE MEMORIES OF NAGI SHEYKHZAMANLI IN THE CONTEXT OF THE FACTS OF THE “AZERBAIJAN CONFLICT”

Abid Tahirli

Azerbaijan National Academy of Science Institute of Literature named after Nizami Ganjavi, Baku, Azerbaijan

Among Azerbaijani emigrants, one of the founders of the People's Republic, the head of the Anti-revolution Organization that the predecessor of the current State Security Service, Nagi Saleh oglu Sheykhzamanli (Nagi Keykurun-1883, Ganja -1967, Istanbul) is remarkable with his complicated life path and contradictory views. The analysis and proper assessment of N.Sheykhzamanli's life, activities, and memories are relevant and important. In the article, the author's works such as “We and they” (1934), “Great philanthropist Haji Zeynalabdin Taghizade” (1957), “Trouble” (1963), “Memories of the Azerbaijani Independence Struggle” (1964) are examined both from the point of view of idea-content and craftsmanship, relevant scientific-theoretical conclusions are drawn.

The memoirs of N.Sheykhzamanli are an literary-documentary reflection of a certain period of the “Azerbaijan conflict”, are among the remarkable examples of the history of the struggle for independence of the emigrant heritage and shed light on the life and activities of mujahideen, exposes the brutality and crimes of our hateful, ungrateful neighbors - the Armenians.

Key words: Azerbaijan Democratic Republic, memories of Nagy Sheykhzamanli, independence movement, “Difai” party, Caucasian Islamic Army, Ganja rebellion

ВОСПОМИНАНИЯ НАГИ ШЕЙХЗАМАНЛЫ В КОНТЕКСТЕ РЕАЛИЙ «АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО КОНФЛИКТА»

Абид Тахирли

Национальная Академия Наук Азербайджана Институт литературы имени Низами Гянджеви, Баку, Азербайджан

Среди эмигрантов Азербайджана один из основателей Народной Республики, предшественник нынешнего Государства Службы безопасности глава Контрреволюционной организации Наги Салех оглы Шейхзаманлы (Наги Кейкурун-1883, Гянджа -1967, Стамбул) привлекает внимание его сложный жизненный путь, противоречивая точка зрения. Анализ и правильная оценка о жизни, деятельности и памяти Н.Шейхзаманлы актуальна и важна. В статьях автора «Мы и они» (1934), «Великий Благотворитель Гаджи Зейналабдин Тагизаде» (1957), «Беда» (1963), «Воспоминания о борьбе за независимость Азербайджана» (1964)» и другие произведения рассматриваются с точки зрения как концептуального, так и художественного характера и создаются соответствующие научно-теоретические выводы.

Мемуары Н.Шейхзаманлы являются художественно-документальным фильмом периода «Азербайджанского конфликта», так же является одним из ярких примеров на историю борьбы за независимость эмиграционного наследия, на жизнь и деятельность моджахедов, разоблачает жестокость и преступления наших ненавистных, неблагодарных соседей - армян.

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, воспоминания Надя Шейхаманлы, движение за независимость, партия “Дифай”, Кавказская Исламская Армия, Гянджинское восстание

Daxil oldu: 15.09.2023;

Çара qəbul edildi: 24.11.2023;

Çap edildi: 29.12.2023

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA NİTQ QÜSURLARININ ETİOLOGİYASI İLƏ BAĞLI HƏYATA KEÇİRİLƏN İŞLƏRİN PEDAQOJİ ƏSASLARI

Ayxan Hüseynli

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan

e-mail: huseyni_ayxan@mail.ru

DOI: 10.30546/.2960-1967.2023.2.16

Xülasə. Məqalə məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq qüsurları etiologiyası ilə bağlı həyata keçirilən işlərin pedaqoji əsaslarından bəhs edir. Məqalədə məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq qüsurlarının baş vermə səbəblərinin öyrənilməsi göstərilir. Əsas səbəblər kimi xarici (ekzogen) amillər ucubından aşkar olunan patalogiyalar və daxili (endogen) amillər sayəsində yaranan anomaliyalar və onların aradan qaldırılması yolları göstərilir. Eyni zamanda, nitq qüsurlarının yaranmasında irsi göstəricilər araşdırılır, müəyyən nəticələr aşkar olunur. Bu prosesdə, ailələrin daha məsuliyyətli olması, xüsusilə, məktəbəqədər dövrdə diqqətlə yanaşılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə nitqin patalogiyasının bir sıra səbəbləri nəzəri və praktik cəhətdən aydınlaşdırılır. Nitq qüsurlarının diaqnostikası müasir səviyyədə öz əksini tapır. Bütün bunlar məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq qüsurları ilə bağlı həyata keçirilən işlərin pedaqoji əsasları fonunda şərh olunur.

Açar sözlər: inklüziv təhsil, nitqin patalogiyası, nitq inkişafı, qüsurlu tələffüz, anomal inkişaf, pedaqoji əsaslar

Giriş

Azərbaycanda həyata keçirilən təhsil islahatlarına dair direktiv sənədlərdə korreksiya pedaqogikasının yaradılması ilə bağlı bu sahədə çalışan mütəxəssislər qarşısında mühüm vəzifələr qoyulur. Bu vəzifələrin müvəffəqiyyətli həlli baxımından irəliyə doğru addımlar atılmış və bir sıra zəruri ədəbiyyat nümunələri hazırlanaraq çap olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin imzası ilə tətbiqini tapan Azərbaycanda təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasında isə inklüziv təhsilin məzmununun yaradılması tövsiyə edilmişdir. Inklüziv təhsilin ən mühüm tərkib hissələrindən biri nitqi qüsurlu uşaqların etiologiyası ilə bağlı həyata keçirilən işlərin modernləşdirilməsi hesab olunur [1].

Etiologiya sözü səbəb mənasında işlənən sözdür. Yunanca etio-səbəb, loqos-elm mənasında işləndiyini nəzərə alsaq deməliyə ki, nitqi qüsurlu uşaqların etiologiyası deyəndə nitqi qüsurlu uşaqlarla aparılan korreksiya işləri nəzərdə tutulur. Nitqi qüsurlu uşaqlarla aparılan korreksiya işlərinin isə əsasında uşaqların nitqində müşahidə olunan qüsurların aradan qaldırılması başa düşülür. Nitqi qüsurlu uşaqlarla aparılan etiologiya işlərinə məktəbəqədər yaş dövründən başlamaq lazım gəlir. Xüsusilə nitqində qüsurları olan bağça yaşlı uşaqlarla aparılan korreksiya işlərinin ilkin mərhələsi etiologiya işləri olmalıdır.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, müasir dövrdə altı yaşına qədər uşaqların otuz faizdən çoxu tələffüz qüsurlarına malik olan uşaqlardır. Bu qüsurlar uşaqların bəzilərində uzun

müddət qalır və təlim-tərbiyə prosesində özünün mənfi təsirini göstərir. Ona görə məktəbəqədər yaş dövründən başlayaraq etiologiya işlərilə məşğul olmaq lazım gəlir.

Nitq qüsurlarının əmələ gəlmə səbəbləri və onu yaradan amillər

Ümumiyyətlə, nitq qüsurlarının əmələ gəlmə səbəbləri çox müxtəlifdir. Nitq qüsurlarını yaradan səbəblər arasında əlverişsiz xarici (ekzogen) və daxili (endogen) amilləri və eləcə də ətraf mühitin ekoloji şəraitini fərqləndirirlər. Rusiya mühitində İ.İ.Seçenov, L.İ.Viqotskiy, V.İ.Lübovski kimi alimlər müxtəlif səbəblərin araşdırılmasında qüsurun yaranma prosesinin təhlili, anormal inkişafın ümumi qanunauyğunluqları və hər yaş dövrü üçün nitqin inkişaf qanunlarını hesaba almaq üsulundan istifadə edirlər. Göstərilər ki, daxili (endogen) və xarici (ekzogen) amillər hesabına nitq qüsurlarının etiologiyasını diqqətlə müşahidə edib, dərindən öyrəndikdən sonra onların aradan qaldırılması yollarını müəyyənləşdirmək lazımdır.

Daxili amillər (endogen) deyəndə orqanizmin daxilindəki anomal inkişaf da nəzərdə tutulur. Hansı ki, belə anomallıq səbəbindən 2-3, 3-4, 4-5, hətta 6-7 yaşlı uşaqların nitqində müxtəlif xarakterli qüsurlar özünü göstərmiş olur. Belə qüsurların içərisində samit səslərin çətinliklə tələffüz olunması özünü daha qabarıq göstərir. kiçikyaşlı hər bir uşaqda fonematik qavrama və eşitmənin formalaşmaması, yəni eşitmə vasitəsilə səslərin qavranılması və ümumilikdə nitqi səslərin (fonemlərin) tam dəqiqliklə differensiallaşdırmaq özəlliklərinin kifayət qədər inkişaf etməməsi nəzərdə tutulur [6, s.223]. Məlum olduğu üzrə, məktəbəqədər yaş dövründə uşaqlarda tez-tez funksional sistemin zədələnməsi müşahidə olunur. Funksional sistem mənfi təsirlərə asan məruz qaldığından, həm bu səbəbdən, həm də bu və ya digər səbəblərdən nitq qüsurları özünü göstərir.

Məktəbəqədər yaş dövründə daha çox müahidə edilən nitq qüsurları: I, r samitlərinin qusurlu tələffüzü, nitq sürətinin ləng və ya tez olması, səslərin qarışdırılması və böyükləri yamsılamaq nəticəsində meydana çıxır.

Qeyd etmək lazımdır ki, uşağın nitqinin pozulması onun inkişafının böhranlı mərhələlərində 1 yaşla – 2 yaş arasında, 3 yaşında və ya 6-7 yaşlarında baş verə bilər [3, s. 13].

Xarici (eksogen) amillər ucbatından da patologiyalar baş verir. Yəni xarici mühitdə baş verən ekoloji bəlalardan gələn təsirlər, yoluxucu xəstəliklər səbəbindən baş verən anomaliyalar nitq qüsurları yarada bilər. Valideynlərin məsuliyyətsizliyi səbəbindən uşaqların dalaşaraq, yıxılaraq əzilmələri, onlarda baş verən beyin sirkələnmələri də onlarda nitqin pozulmasına gətirib çıxarır. Deyilənlərə rəğmən uşaqların nitqinin patologiyasının əsas səbəblərini aşağıdakı şəkildə təsnif etmək olar:

- Nitq patologiyasının yaranmasında irsi amillərin də rolu böyükdür;
- Müxtəlif bədəndaxili patologiya dövlün inkişafının pozulmasına səbəb olur. 4 həftəliyindən 4 aylığa qədərki dövrdə dövlün inkişafının pozulması zamanı daha ağır nitq qüsuru yaranır. Viruslu və endokrin xəstəliklər, zədələr, rezus amillərinə

əsaslanan qan uyğunsuzluğu və s. bu kimi xəstəliklər nitq patologiyasının yaranmasına səbəb olur.

- Doğuş zamanı uşaqlarda yaranan travmalar, tənəffüsün pozulması, beyinin oksigenlə təchizatının çatışmazlığı nəticəsində beyinə qan sızma, nitq qusurları yaranır.
- Uşağın ilk yaş dövrlərində müxtəlif xəstəliklər keçirməsi və beyin zədələnməsindən asılı olaraq müxtəlif tipli nitq qusurları yaranır. Xüsusən infeksiya – viruslu xəstəliklər, meningit – ensefalit və erkən mədə-bağırsaq pozuntusu nitq inkişafı üçün təhlükələr yaradır.
- Beyin silkələnməsi ilə müşayiət edilən kəllə travması da nitq patologiyasının əmələ gəlməsinə gətirib çıxarır.
- İrsi amillər nitq pozuntuları üçün əsas ola bilər. Nitq pozuntusu sinir sisteminin ümumi bir hissəsini təşkil edir, intellektual və hərəkətli çatışmazlıqla birləşir. Belə çatışmazlıqlar nitq qüsurlarının əsasını qoya bilər.
- Əlverişsiz sosial-məişət, mikrososial pedaqoji baxımsızlıq, vegetativ disfunksiya emosional-iradi sahənin pozulmasına, nitq inkişafının çatışmazlığına səbəb olur [3, s. 13-14].

Nitq qüsurlarının yaranmasında irsi amillərin rolu

Mütəxəssislər nitq qüsurlarının səbəbləri içərisində irsi amilləri həmişə önə çəkmişlər. İrsi səbəblərdən ikisi daha təhlükəli hesab olunur. Onlardan biri şəcərə xəttində olan xəstəliklərin nəsildən-nəslə keçməsi, ikincisi isə qohum adamların, doğmaların biri-birilə evlənməsi (əmiqızı əmioğlu ilə, xala qızı, xala oğlu ilə və s.) nəticəsində anadan olan uşaqlarda irsi xəstəliklər, o cümlədən kəkələmələr, pəltəklik özünü göstərir. Fizioloqlar sübut etmişlər ki, hər bir insanın qan dövrəni sisteminin irsi daşıyıcı funksiyalarını bonukleyin (dizioksirobonukleyin) turşuları idarə edir. Yəni bu turşular şəcərə xəttindəki irsi əlamətləri, o cümlədən irsi xəstəlikləri bir nəsildən digərinə (məsələn atadan övlada, övladdan nəvəyə və s.) ötürür. Beləliklə bir nəsildə mövcud olan irsi xəstəliklər davamlı olaraq sələflərdən xələflərə keçmiş olur. Belə irsi xəstəliklər içərisində kəkələmələr, pəltəkliklər, nitqin sürətlənməsi, nitqin ləngiməsi kimi patologiyalar özünü biruzə verir. Hansı ki, belə nitq qüsurlarının aradan qaldırılması ilə məşğul olmadıqda belə qüsurlar uşaqları bütün həyat boyu tərk etmir. Ona görə də belə uşaqların nitq qüsurlarının aradan qaldırılmasına məktəbəqədər dövrdən başlamaq lazımdır. Məktəbəqədər dövrdən etibarən belə nitq qüsurlarının aradan qaldırılmasının mümkün olmasını korreksiya pedaqogikası artıq sübuta yetirmişdir. Görkəmli pedaqoq Nurəddin Kazımov uşaqların şəxsiyyət kimi formalaşmasına təsir edən irsi amillərdən söhbət açarkən göstərir ki, tibb sahəsində aparılan son tədqiqatlardan görünür ki, şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən irsi əlamətlərin dəyişməsi mümkündür. Ətraf mühitin müxtəlif amilləri vasitəsi ilə irsi əlamətlərə təsir göstərmək olur; hətta bəzi irsi xəstəliklərin müalicə vasitələri tapılmışdır. İrsi xəstəliklər uşağın psixoloji inkişafını ləngidə bildiyindən, pedaqoqlar belə xəstəliklərdən və onların müalicə üsullarından hali olmalıdır. Ümumiyyətlə,

orqanizmdə cərəyan edən fizoloji prosesləri nə qədər dərinlən bilsək, uşaq şəxsiyyətinə sosioloji və tərbiyəvi təsirlərin məqsədyönlüyünü bir o qədər artırırıq. Binanın ucaldılacağı yerin, yəni özülün necəliyini memar əvvəlcədən öyrəndiyi və yalnız bundan sonra işə başladığı kimi, müəllim, valideyn və digər tərbiyəçi də uşaqlarda formalaşdırmaq istədiyi mənəvi, əxlaqi, fiziki, estetik keyfiyyətlərin hansı fizioloji zəmində, hansı irsi əlamətlər üzərində aparılacağını bilməlidir [4, s. 69]. Bu mənada nitq qüsurlu uşaqlarla lap kiçik yaş dövründən, yəni nitq qüsurları müşahidə olunan vaxtdan etibarən bu qüsurların aradan qaldırılması yollarını düzgün müəyyənləşdirmək gərəkdir. Bunun üçün sosial mühitin köməyinə də ehtiyac duyulur. Yəni bu işdə ailə və sosial mühitin gücündən istifadə etmək faydalıdır.

Nəzərə alınmalıdır ki, sosioloji amillərin köməyi ilə, məsələn, profilaktik və müalicə tədbirləri ilə irsi xəstəliklərin şiddətlənməsi qarşısını almaq və nəticədə tərbiyə işini qismən də olsa yüngülləşdirmək mümkündür: şəxsin əhval-ruhiyyəsi xeyli yaxşılaşır, tərbiyəvi təsir üçün bir qədər münasib psixoloji şərait yaranır.

İrsi xəstəliklərin müalicəsi, əslində sosial amillərin köməyi ilə irsiyyətə təsir edilməsi və onun strukturunda müəyyən dəyişikliyin yaradılması prosesidir. Deməli, irsiyyət, mühit və tərbiyə arasında qarşılıqlı əlaqənin necəliyi şəxsiyyətin formalaşmasında müəyyən rol oynayır. Aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, bir çox irsi xəstəliklərin şiddətlənmə dərəcəsi ictimai mühitlə əlaqədar ola bilər. İnsan münasib olmayan sosial-siyasi və mənəvi mühitə düşdükdə irsi xəstəliklər özünü daha tez və daha qabarıq şəkildə göstərə bilər. Orqanizm üçün münasib mühit yaradıldıqda həmin irsi xəstəliklərdən bəzilərinin inkişafını ləngitmək mümkün olur [4, s. 78-79]. Bu baxımdan uşaqların nitqində mövcud olan belə irsi çatışmazlıqların aradan qaldırılmasını məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil olaraq həyata keçirmək lazımdır.

Qeyd olunan səbəblərlə yanaşı nitq qüsurlarının etiologiyalarından biri də analizatorlar və onların arasındakı münasibətlərlə bağlıdır. Analizatorlararası münasibətləri daim nəzarətdə saxlamaq və kiçik məktəbəqədər yaş dövründə onların aşkara çıxarılaraq korreksiya edilməsi lazımdır.

Nitq qüsurlarını yaradan səbəbləri araşdırarkən mühavizə edilmiş analizator və onların funksiyaları arasındakı münasibətləri nəzərə almaq lazımdır. Çünki onlar korreksiya təlimində kompensasiya üçün əsas mənbə təşkil edir.

Nitq qüsurlarının erkən diaqnostikasının aparılması

Nitq inkişafındakı müxtəlif növ normallığın erkən diaqnostikası üçün çox əhəmiyyətlidir. Əgər nitq qüsuru uşaq məktəbə daxil olarkən və ya aşağı siniflərdə oxuyarkən aşkar edilirsə, kompensasiya etmək çətin olur və uşağın müvəffəqiyyətinə mənfi təsir göstərir. Qüsür uşaqda kiçik və ya məktəbəqədər yaşda aşkar edilirsə, erkən tibbi və pedaqoji korreksiya onun məktəbdə mükəmməl təhsil almaq imkanını əhəmiyyətli dərəcədə artırır [3, s. 14]. Ona görə nitq qüsurlarının məktəbəqədər dövrdən etibarən korreksiya edilməsi ən

vacib şərtlərdən hesab olunur. Korreksiya işlərinə ilk növbədə pedaqoji cəhətdən düzgün yanaşmaqla uşaqlara psixoloji təsir göstərmək çox faydalıdır. İstər ailələrdə, istərsə də uşaq bağçalarında 3-4 yaşlı uşaqlarda nitq patologiyalarının yaranmaması, yaranıbsa inkişaf etməməsi üçün uşaqların gün rejiminə, o cümlədən onların qida rejiminə, oyun rejiminə, istirahət rejiminə, yuxu rejiminə ciddi nəzarət etmək lazım gəlir. Çünki, qida rejiminin pozulması uşağın funksional inkişafına mane olur, fizioloji inkişafı qarşısında sədd çəkir. Təcrübə və müşahidələr göstərir ki, bəzi uşaqların aclığa tabı olmur. Vaxtlı-vaxtında qidalandırılmayan, ac qalan belə uşaqların əsəb sistemi pozulur. Qida rejimi tez-tez pozulan uşaqlar uzun uzadı ağlaya-ağlaya onları qidalandırmayanlara qarşı qəzəblənir, hətta özlərinə xətər yetirə bilirlər. Belə uşaqlar bir çox hallarda aclığa tap gətirə bilmədikləri səbəbindən özlərini yerə vurur, əllərini başına, bədəninə, hətta yerə, divara döyəcləyirlər. Belə məqamlarda uşaqların beyin travmaları almaları halları da baş verir. Sinir sistemində pozuntular yaranan belə uşaqların nitqində ciddi qüsurlar özünü göstərməyə başlayır. Onların bir qismi dislaliyaya, yəni kəkələməyə məruz qalır. Bir qismində isə nitqin həm ritminin, həm də sürətinin pozulması özünü göstərir.

Yaxud yuxu rejiminin pozulması, yəni uşağın vaxtında yatızdırılmaması, onlara normal yuxu şəraitinin yaradılmaması, yataqlarının rahat olmaması, səsli-küylü yerdə yatmaları və sair bu kimi səbəblər ucbatından onların sinir sistemində zədələr yaranır ki, bu da onların nitq patologiyasının yaranmasına yol açır.

Oyun rejiminin düzgün qurulmaması, və ya uşaqların oyun zamanı nəzarətdən kənar saxlanılmaları onların yıxılıb zədələnmələrinə, fasiləsiz ağlamalarına səbəb olur. Nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, uşaqların asudə vaxtlarının səmərəli təşkilinə xidmət edən oyun zamanı valideynlərin və ya tərbiyəçilərin nəzarətsizliyi ucbatından yıxılaraq ağır zədə alan uşaqların qazandıqları nitq qusurları onları ömürlük müşayət edə bilər. Ona görə də uşaqların gün rejiminə pedaqoji yanaşmaları məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil olaraq həyata keçirmək vacibdir. Ən vacib yanaşmalardan biri də psixoloji yanaşmalardır. Bunun üçün valideynlərin psixoloji ədəbiyyatlarla tanışlığı zəruri sayılır. Çünki, Azərbaycanlı ailələrdəki valideynlər əsasən pedaqoji yanaşmalara üstünlük verirlər. Yəni onlar qidalanmaq, yatmaq, oynamaq, istirahət etməklə bağlı rejim normalarını pedaqoji tələblər baxımından yerinə yetirirlər. Valideyn karandaş, rəsm albomu almaqla yanaşı, uşağın ondan istifadəsinə də kömək etməli, nöqsanları birlikdə aradan qaldırmalıdır [5, s.86]. Valideynlər uşaqların duyğusu, qavrayışı, diqqəti, qabiliyyətləri, iradəsi, təxəyyül və təfəkkür səviyyəsilə bağlı psixoloji yanaşmalara riayət etməkdə çətinlik çəkirlər. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Avropa ölkələrində artıq ailələrin psixoloqu, fizioloqu vardır. Bu işdə onlar ailələrə bir növ yardımçı olurlar. Doğrudur, bizim ölkəmizdə fəaliyyət göstərən uşaq bağçalarındakı psixoloqlar və fizioloqlar qismən də olsa bu işlərlə məşğul olurlar. Lakin onların heç birisi ailələrlə birgə fəaliyyət göstərməyə hətta meyl etmirlər. Əslində ailələrin yaşadıkları ünvanlara baxan sahə pediatrları, uşaq psixoloqları, fizioloqları, loqopedləri olmalıdır. Onlar ailələrlə mütəmadi

əlaqələr saxlamalı, onları maarifləndirməlidirlər. Belə olan təqdirdə ailələrdə məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq qüsurlarının etiologiyası ilə bağlı həyata keçirilən işlərin uğurlu nəticələri ola bilər. Əks təqdirdə ailələrdə nitqi qusurlu uşaqların sayı sürətlə arta bilər. Ona görə də belə anomaliyaların diaqnostikası ilə vaxtında məşğul olmaq lazımdır. Hələ XIX əsrin ikinci yarısında görkəmli alman alimi H.Şurltess belə nitq qüsurlarının diaqnostikası ilə məşğul olmuşdur. O, 1860-cı ildə bu sahədə ciddi tədqiqatlar apararaq nitq qüsurlarını iki qrupda təsnif etmişdir. I-ci qrupa bütün səs tənəffüz qüsurlarının növlərini (pəltəklilik-dislaliya) aid etmiş, II-ci qrupa isə nitq ritminin və sürətinin pozulması, nitqdə iştirak edən əzələlərin qıç olması ilə müşayiət olunan nitq qüsurlarını (kəkələmə) daxil etmişdir. Funksional displaliya isə əlverişsiz şəraitdə nitqin inkişafı və ya fonematik qavramının pozulmasıdır [2, s.25].

Nəticə etibarlı ilə, bütün bunları nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq qüsurları etiologiyası ilə bağlı həyata keçirilən spesifik işlərin pedaqoji əsaslarının düzgün müəyyənləşdirilməsi ən vacib şərtlərdən hesab olunur. Çünki nitq qüsurları etiologiyası ilə bağlı düzgün müəyyənləşdirilən pedaqoji əsasların müxtəlif anomaliyaların diaqnostikası ilə inteqrasiyası daha faydalı sayılır. Ona görə ki, belə inteqrasiya prosesində məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq qüsurları etiologiyası üzrə həyata keçirilən işlərin səmərəsi müvəffəqiyyətli olur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində İslahat Proqramı [Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 iyun 1999-cu il tarixli sərəncamı] / Bakı: Təhsil, 1999, 65 s.
2. Dostuzadə D.Ə., Sadıqov. F.B., (2017). *Dizartriya*. Dərslik. Bakı: ADPU, 206 s.
3. Hacıyeva R. (1992). *Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafı*. Metodik vəsait. Bakı: Maarif, 107 s.
4. Qasimov. S., Kərimova. E., İ.Sultanova, Ağayeva. T. (2006). *İnklüziv təhsil*. Bakı: Oka Ofset nəşr, 163 s.
5. Mərdanova R.N. (2020). *Hər uşağın öz dünyası: məni tanı, anla və sev*. Uşaq psixologiyası. Bakı: Şərq-Qərb, 233 s.
6. Sadıqov F.B. (2018). *Korreksiya pedaqogikası*. Bakı: Maarif, 300 s.

PEDAGOGICAL BASIS OF WORK WITH PRESCHOOL CHILDREN ON THE ETIOLOGY OF SPEECH DISORDERS

Aikhan Huseynli

Nakhchivan State University, Nakhchivan, Azerbaijan

The article describes the pedagogical bases of the work on the etiology of preschool children with speech defects. The article examines the causes of speech defects in preschool children. Pathologies identified by external (exogenous) factors and anomalies caused by internal (endogenous) factors and ways to eliminate them are listed as the main causes. At the same time, hereditary indicators of the occurrence of speech defects are investigated, and certain results are revealed. In this process, it is important for families to be more responsible, especially in the pre-school period. Some of the reasons for speech pathology are discussed in the article, both theoretically and practically. Diagnosis of speech defects is reflected at the modern level. All of this is explained through the pedagogical basis of pre-school children with speech defects.

Key words: inclusive education, the pathology of speech, speech development, defective pronunciation, abnormal development, pedagogical bases

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАБОТЫ ПО ЭТИОЛОГИИ ДЕФЕКТОВ РЕЧИ У ДОШКОЛЬНИКО

Айхан Гусейнли

Нахчыванский государственный университет, Нахичевань, Азербайджан

В статье изложены педагогические основы работы по этиологии дошкольников с дефектами речи. В статье показано изучение причин дефектов речи у дошкольников. Основными причинами являются патологии, определяемые внешними (экзогенными) факторами, и аномалии, вызванные внутренними (эндогенными) факторами, и способы их устранения. При этом исследуются наследственные показатели возникновения дефектов речи и выявляются определенные результаты. В этом процессе важно, чтобы семьи были более ответственными, особенно в дошкольном периоде. В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты патологии речи. Диагностика дефектов речи отражена на современном уровне. Все это объясняется в свете педагогических основ работы по сохранению дефектов речи у дошкольников.

Ключевые слова: инклюзивное образование, патология речи, развитие речи, нарушение произношения, аномальное развитие, педагогические основы

Daxil oldu: 15.09.2023;

Çapa qəbul edildi: 24.11.2023;

Çap edildi: 29.12.2023

İNGİLİS DİLİNDƏ MORFOLOJİ DIMİNUTİVLİK SAHƏSİ

Billurə Nuri

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

e-mail:billuren@mail.ru

DOI: 10.30546/.2960-1967.2023.2.23

Xülasə. Bu məqalə ingilis dilində morfoloji diminutivlər və onların yaranma yollarına həsr olunmuşdur. Burada həmin sözlərin dildə hazır şəkildə mövcudluğu ilə yanaşı, həm leksik morfemlər, həm də söz morfemlər vasitəsilə yaranma məsələləri tədqiq olunaraq nümunələr əsasında təqdim olunmuşdur. İngilis dilində morfoloji diminutivliyin əmələ gəlməsində istifadə olunan analitik və sintetik yollar və bu yolla yaranan sözlər qeyd olunmuşdur.

Eləcə də, qeyd olunan morfoloji diminutivlik və onların qruplaşdırılması nitq hissələri əsasında aparılaraq hər bir nitq hissəsi üzrə (əsasən, isim, sifət, feil) müəyyən yarımqruplar şəklində nümunələr göstərilmişdir. Hər bir nitq hissəsi üzrə kiçiltmələrin yaranmasında istifadə olunan məhsuldar sufiks və prefikslər ardıcıl şəkildə qeyd olunub. Hər bir şəkilçiyə uyğun qarşısında müəyyən sözlər verilib. Bunlarla yanaşı, ingilis dilində həm milli, həm də alınma kiçiltmələrə də qısa yer verilib.

Tədqiqat göstərir ki, ingilis dilində diminutivlik (kiçiltmələr, əzizləmələr) həm kök, həm leksik, həm də qrammatik morfemlər vasitəsilə yaranır ki, verilən nümunələrə əsasən, demək olar ki, diminutivlik məişət (gündəlik danışıq) üslubu ilə yanaşı, bədii ədəbiyyat nümunələrində də zəngin şəkildə istifadə olunur.

Açar sözlər: kiçiltmələr, əzizləmələr, , diminutivlik, morfoloji diminutivlik, ingilis dili

Giriş

İngilis dilində kiçiltmə-əzizləmə mənalı morfem, söz və söz birləşmələrinin, yəni diminutivlərin dilin morfoloji səviyyəsində əhatə dairəsi və yaranma üsullarına dair bəzi ümumi məsələlər araşdırılır, diminutivlik anlayışı, onun yaranması, paylanması, məhsuldarlığı və s. müxtəlif cəhətdən tədqiq edilir. İngilis dilində diminutivlərin təzahür formaları üzə çıxarılıb nümunələr əsasında təqdim edilir. Şifahi nitqdə, bədii ədəbiyyat nümunələrində, xəbər, jurnal, gündəlik danışıqda, akademik mətnlərdə diminutivlərdən istifadənin çoxluğu onlara ədəbi, bədii, məişət və publisistik diskursdan yanaşmanın əhəmiyyətini artırır. İngilis dilində kifayət qədər rast gəlinən diminutivlərə həm leksem, həm morfem səviyyəsində yanaşılır.

İngilis dilində diminutivlərə sintetik və analitik cəhətdən yanaşmaq olar. Bu baxımdan onları sintetik və analitik diminutivlər şəklində qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Sintetik diminutivlər: Bu zaman diminutivlik dildə kiçiltmə// azal(t)ma//əzizləmə mənasını ifadə edən şəkilçilər vasitəsilə ilə düzəlir:

İngilis dilində: - *ish*, -*e(y)*, -*ie*, -*let*, -*ling* [1, s.258]

Məsələn: *redd-ish*, *dadd -y*, *dogg-y*, *fish-ie*, *cut-ie*, *king-let*, *pig-let*, *duck-ling*

2. Analitik diminutivlər: Bu zaman diminutivlik mənası müxtəlif sözlərin birləşərək bir konstruksiya daxilində işlənməsi ilə ifadə olunur [4, s.10].

İngilis dilində: *little, small, few, tiny.*

İngilis dilində ad və ya müraciət formalarında (xitablarda) diminutivlik anlayışı geniş istifadə olunur.

İngilis dilində: *darling, dear, honey, Ann- Annie, Jim-Jimmie.*

İngilis dilində kiçiltmələr/əzizləmələrə müxtəlif nitq hissələrində və üslublarda, dilin müxtəlif sahələrində az və ya çox dərəcədə rast gəlinməkdədir.

Kiçiltmələr, əzizləmələr

İngilis dilində sözün leksik mənasında daha kiçiltmə obyektinə və ya onun hansısa keyfiyyətini kiçikliyinə, azaltma ya da əzizləmə və ya məhəbbət hissini ifadə etmək üçün müəyyən üsullardan istifadə edilir. Kiçildilmiş, qısaldılmış formalar bu cür mənaları ifadə etmək üçün istifadə olunan söz əmələ gətirmə vasitəsi kimi çıxış edir. Bir çox dillərdə kiçiltmə mənası affiksasiya yolu ilə ifadə edilir. İngilis dilində kiçiltmələr prefiks, suffiks, eləcə də söz morfoloqiyasından ibarət konstruksiyalar kimi də yaradıla bilər. Kiçik uşaqlarla danışarkən və böyüklərə həddindən artıq nəzakət, əzizləmə və yaxınlıq ifadə edərkən, onların adlarının qısaldılmış formalarından və əzizləmə heyvan adlarından istifadə olunur.

İsmlərdə diminutivliyi heyvan adları, əşyalar və insan adları kimi qruplaşdırmaq olar:

1)heyvan adları;

Bear-cub

Frog-tadpole

Horse-foal

Pig-piglet

Eagle-eaglet

Goose-gosling

Owl-owlet

Sheep-lambkin

2)əşyalar;

Leaf-leaflet

Drop-droplet

Flower-floweret

Kitchen-kitchenette

River-rivulet

book-booklet

3)insan adları

Joseph-Joe-Jocy

Edward-Ed-Eddie

Robert-Rob-Bob

Richard-Rich-Rick

William-Will-Bill [5,s.1]

Teodore-Ted-Teddy

İngilis dilində bu sahəyə morfoloji diminutivlik baxımından yanaşıldıqda, nitq hissələrini nəzərdən keçirərək sintetik və analitik yolla yaranan diminutivləri göz önünə gətirmək lazımdır.

İngilis dilində əsasən, *isim, sifət və feildə* kiçiltmələr, azaltmalar və əzizləmələrə rast gəlinir. Onların nitq hissələri üzrə bölgüsü, yaranma və istifadə üsullarını nəzərdən keçirək:

İsmlərdə rast gəlinən diminutivlər

1. dildə mövcud olan kök morfevlərin leksik mənasında ifadə olunan dimunitivlik: *kitten, puppy, cub, baby, kid, berry* və s.
2. kök morfevlər vasitəsilə (analitik yolla) yaranan dimunitivlər: *babyboy, babygirl, baby of the family* və s.
3. leksik yaxud qrammatik morfevlər sayəsində (sintetik yolla) yaranan dimunitivlər (**suffikslər və prefikslərin** aktiv şəkildə istifadə olunduğu diminutivlər):

-ie, -i, -y

Mom- mommy

Dad- daddy

Sweet- sweetie

-ette

Dinette, towel- towelette

-kin, -ikini, -kins

Baby- babykins, lamb- lambkin

-ling

Duck - duckling, darling

-et

Circle – circlet

-let

Book- booklet, star- starlet

-mini

Minibus, minicar

Vice

Vice-rector, vice-president

Micro

Microchip, microkitchen

sub

subbachelor

[3,s.6]

İngilis dilində mürəkkəb isimlər də diminutivliyə uğrayır:

Handkerchief- hanky

Breakfast- brekky

Grandmother- granny

Bookmaker- bookie

Gündəlik həyatda müraciət formasında, xitablarda insan və ya heyvan adlarının qısaldılması yolu ilə əmələ gələn diminutivlərdən aktiv istifadə olunur:

Willy, Betty, Jimmy, Anny, Teddy, Kitty və s.

Sifətlərdə rast gəlinən diminutivlik:

Bu halda, əşyanın əlamət və keyfiyyətinin kiçildilməsi, azaldılması nəzərdə tutulur. İsimdə olduğu kimi, sifətdə də diminutivliyi yaratmaq üçün sintetik (leksik morfevlər vasitəsilə) və analitik (söz morfevlər vasitəsilə) üsullardan istifadə olunur.

- a) dildə hazır şəkildə mövcud olan leksem diminutivlər: *small, little, few, less, young, weak, tiny, dear* və s.
- b) söz morfevlər vasitəsilə (analitik yolla) yaranan diminutivlər:

Sifətlər ismin qarşısında işlənərək onları ölçü və keyfiyyət baxımından isimlərin önündə istifadəsi - *a young lady, a little girl, a small table, a tiny drop* və s.

Kəmiyyət bildirən sifətlərin qarşısında *very tiny, much smaller, more less* istifadə olunur.

c) leksik morfemlər (sintetik yolla) yaranan diminutivlər:

-y	-like
<i>Blue- bluey</i>	<i>Toylike</i>
-ish	<i>Childlike</i>
<i>Red-reddish</i>	<i>Snakelike</i>
<i>Small-smallish</i>	Mono
<i>Fool-foolish</i>	<i>Monosyllabic</i>
-ie	Under
<i>Cute-cutie</i>	<i>underweight</i>
<i>Best-bestie</i>	

İngilis uşaq ədəbiyyatlarında bir sıra sifətlərin istifadəsi yolu ilə aşağıdakı modellər əsasında diminutivlik mənası ifadə edilir.

Little+isim
 Little + diminutiv isim
 Little + xüsusi isim
 Little +sifət+isim
 Poor+little+isim
 [2, s.95]

Xüsusilə, ingilis uşaq nağıllarında hipokoristik diminutivlər çox işlənir:

<i>Little Alice</i>	<i>Sweet little Rosa</i>
<i>Little Jake</i>	<i>A young child</i>
<i>Little dear Eva</i>	<i>A young lady</i>

Feillərdə diminutivlik:

a) dildə hazır şəkildə mövcud olan feili diminutivlər:

To minimize- kiçiltmək
 To eliminate- silmək, aradan qaldırmaq
 To reduce-azaltmaq
 To drizzle-çiskinləmək
 To nibble- dişləmək
 To flutter- çırpınmaq
 To prattle- pərişan etmək(əhvalını düşürmək)

b) leksik morfemlər hesabına yaranan diminutivlər:

Əsasən, **-en** sufiksi və **under, de, un** prefikslərinin köməyiylə yaranır

-en sufiksi vasitəsilə;
 To lessen-azaltmaq
 To shorten- qısaltmaq
 To soften- yumşaltmaq

Under prefiksi vasitəsilə;

To be undersize- kiçik ölçüdə olmaq

To be underweight-az çəkili olmaq

To be underheight- aşağı boyda olmaq

To underuse- az istifadə etmək

De prefiksi vasitəsilə;

To depreciate- qiymətdən salmaq

To devalue- dəyərsizləşdirmək, dəyərdən salmaq

Un prefiksi vasitəsilə;

To be incapable- bacarıqsız olmaq

İngilis dilində ən çox işlənən milli diminutiv morfemlər(leksik morfemlər):

-n, -en, -on chicken, kitten, maiden

-ish largish, tallish, reddish, smallish

-o kiddo, bucko, daddio, Ricko, garbo

-sie,-sies,-sy

Bitsy, Patsy, halvesies, onesies

-le sparkle, puddle

İngilis dilində morfoloji diminutivləri etimoloji cəhətdən əsl(milli) və alınma morfoloji vasitələrlə əmələ gələn növlərə bölmək olar.

İngilis dilində ən çox işlənən alınma diminutiv affiks morfemlər:

-et -ette -etti -etto

Clarinet,cigarette, amaretto

-ling

Fingerling,gosling,darling

-erel, -rel

Cockerel, coistrel, doggerel

[6,s.1-2]

-el,-il, -ille

Broil, grille,pill

Mini-

Minibar,miniboss,minicar

-ina -ine -ini -ino

Figurine,neutrino

Nəticə

Aparılan tədqiqatlar əsasında elə nəticəyə gəlmək olar ki, diminutivlik əsasən, məişət və bədii üslubda istifadə olunur. Bədii üslubda əksər hallarda nağıl və hekayələrdə (uşaq ədəbiyyatında), məişət üslubunda isə insan və heyvanlara müraciət əsnasında əzizləmələr kimi daha çox rast gəlinir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, diminutivlər sintetik (leksik morfemlər) və analitik (söz morfemlər) üsullarla yaranır. Elmi işin tədqiqatı zamanı bu və ya digər məsələlərin hər biri göz önündə tutularaq tədqiq olunur.

Ədəbiyyat

1. Bin Mukhashin, Kh. (2018). Diminutives in English and Hadhrami Arabic. *Hadhramout University Journal of Humanities*, 15, Hadhramout. Volume 15, June Issue 1, p.257.
2. Bystrov Y., Ella M., Yulia M., (2020). "English diminutives in children literature"
3. Hamid I., & Faiq, Sahar. (2009). *A Comparative Study of Diminutive Forms in English and Arabic*. Journal of Education and Science, 16(34), -s.1-15.
4. Schneider K.P. (2012). *"Diminutives in English"*. Reprint: Walter de Gruyter, p. 266
5. Banjar Y., Dr.Shadia (2012). *"Noun diminutive forms"*, p.9
6. Languagelearningbase.com "Diminutive suffixes in English"

THE FIELD OF MORPHOLOGICAL DIMINUTIVITY IN ENGLISH

Billura Nuri

Baku State University, Baku, Azerbaijan

This article is devoted to morphological diminutives in the English language and how they arise. Here, in addition to the ready existence of those words in English, both lexical morphemes and word morphemes formation issues were studied and presented on the basis of examples. The analytical and synthetic ways used in the formation of morphological diminutiveness in English and the words formed in this way are mentioned.

Also, the mentioned morphological diminutiveness and their grouping were carried out on the basis of parts of speech, and examples were shown in the form of certain subgroups for each part of speech (noun, adjective, verb). The productive suffixes and prefixes used in the formation of diminutives for each part of speech are sequentially listed. Each suffix has corresponding words in front of it. In addition to these, both national and derived diminutives have been given a short place in English.

As a result of the research, it becomes clear that diminutiveness (diminutives, endearments) in English is formed through root, lexical, and grammatical morphemes, and based on the given examples, it can be said that diminutiveness occurs not only in everyday (daily) style, but also in examples of fiction. is used abundantly.

Key words: diminutives, endearments, comparative, diminutiveness

ОБЛАСТЬ МОРФОЛОГИЧЕСКОГО РАЗМЕРА В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Биллур Нури

Бакинский государственный университет, Баку, Азербайджан

Данная статья посвящена морфологическим уменьшительным формам в английском языке и способам их возникновения. Здесь, помимо уже существующего существования этих слов в английском языке, изучались и излагались на примерах как лексические морфемы, так и вопросы образования морфем слов. Упоминаются аналитический и синтетический способы, используемые при образовании морфологической уменьшительно-ласкательной формы в английском языке, а также слова, образованные таким способом.

Также упомянутые морфологические уменьшительно-ласкательные формы и их группировка осуществлялись на основе частей речи, а примеры приводились в виде определенных подгрупп для каждой части речи (существительное, прилагательное, глагол). Последовательно перечислены продуктивные суффиксы и приставки, используемые при образовании уменьшительно-ласкательных форм для каждой части речи. Перед каждым суффиксом стоят соответствующие слова. В дополнение к этому, как национальные, так и производные уменьшительные формы получили короткое место в английском языке.

В результате исследования становится ясно, что уменьшительно-ласкательные формы (уменьшительные, ласкательные) в английском языке образуются посредством корневых, лексических и грамматических морфем, а на основании приведенных примеров можно сказать, что уменьшительно-ласкательные формы встречаются не только в повседневном (повседневном)) стиль, но и в примерах художественной литературы.

Ключевые слова: уменьшительные, баловство, сравнительные, миниатюрность

Daхil oldu: 15.09.2023;

Çара qəbul edildi: 24.11.2023;

Çap edildi: 29.12.2023

MƏHƏMMƏDHÜSEYN ŞƏHRİYAR VƏ MƏMMƏD ARAZ POEZİYASINDA MİLLİ DƏYƏRLƏRİN TƏBLİĞİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Esmira İsmayılova

Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan

e-mail: esmira.ans@mail.ru

DOI: 10.30546/.2960-1967.2023.2.30

Xülasə. Məqalədə Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının ölməz söz ustası Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyarla Şimali Azərbaycan poeziyasının vətənpərvər şairi Məmməd Arazın milli yaddaş, milli şüur, dil, millətin özünüifadəsi mövzusunda yazdıqları əsərləri təhlilə cəlb edilərək milli dəyərlərin təbliği, tərənnümü baxış bucağından tədqiq edilir. Araşdırma zamanı M.Şəhriyarın anadilli yaradıcılığı ilə yanaşı fars dilində yazdığı, ancaq milli dəyərlərin poetik təcəssümü, milli ruhun bədii inikasını olan, milli yaddaşa söykənən əsərlərindən də bəhs olunur, onlar arasında müqayisəli paralellər aparılır, alınan nəticələr analiz edilir.

Tədqiqat işində yeri gəlikcə Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın və Məmməd Arazın poeziyasını vətənpərvərlik, milli təəssübkeşlik, azərbaycançılıq istiqamətlərində araşdırmış ədəbiyyatşünasların əsərlərinə də istinad edilib, onların irəli sürdüyü nəzəri fikirlər qarşılaşdırılıb, ədəbi paralellər aparılıb, alınan nəticələrə müəllifin mövqeyi bildirilib. Həmçinin, alınan nəticələrin hazırkı günümüzə ədəbi əlaqəsinin əsaslandırılması da təmin edilmişdir. Araşdırmada hər iki söz ustasının yaradıcılığında vətənə, doğma od-ocağa, yurd yerlərinə sevginin böyük önəm kəsb etdiyi, milli yaddaşın M.Şəhriyar və M. Araz poeziyasından qırmızı xətt kimi keçdiyi bədii nümunələrlə əsaslandırılmış, vətən aşıqları olan hər iki ölməz söz ustasının bədii irsinin bütün zamanlar üçün əhəmiyyəti, önəmli rolu ayrıca vurğulanmışdır.

“Məhəmmədhüseyn Şəhriyar və Məmməd Araz poeziyasında milli dəyərlərin təbliğinin müqayisəli təhlili”ndə əsas məqsəd M.Şəhriyarın milli dəyərlərə söykənən, millətin oyanışına, tərəqqisinə xidmət edən anadilli yaradıcılığını müasir kontekstdən təhlil etməklə bədii dəyərini ortaya çıxartmaq, müasir oxucunu bu dəyərli irsdən faydalanmağa yönəltməkdir. Eyni zamanda, Şəhriyar poeziyasının Şimali Azərbaycanda yaşayan həmməsləkdaşı Məmməd Arazın yaradıcılığına təsirini, onun nəticələrini araşdırmaq da tədqiqatımızın məqsədlərindən biri olub.

Açar sözlər: Şəhriyar, Məmməd Araz, şimal, cənub, anadilli, milli yaddaş

Giriş

Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın (1906-1988) anadilli poeziyası əks etdirdiyi mövzuların rəngarəngliyinə, yaradıcılıq üslubuna, forma zənginliyinə görə təksə doğulduğu Cənubi Azərbaycanda deyil, Şimali Azərbaycanda, bütün türk dünyasının ədəbi aləmində hələ yazıldığı dövrdə böyük əks-səda doğurmuş, dövrün ədəbi aləminə öz silinməz izlərini buraxmışdı. Nə idi M. Şəhriyar yaradıcılığına belə böyük marağın sirri, şeirinin, sözünün cazibəsi? Bunu hər şeydən əvvəl, ustad sənətkarın poeziyasındakı milli ruh, milli şüurun real bədii inikasında, milli yaddaşın oyadılmasına çağırış motivlərində, milli özünüifadənin, milli güvənc hissinin millətə qaytarılması uğrunda şairin apardığı mücadilədə, mübarizədə və bu yolda sözün gücü, hikmətilə qazandığı möhtəşəm nəticələrdə axtarmaq lazımdır. Şəhriyar poeziyasının təpədən dırnağadək milli ruhda olması, milli yaddaşa söykənməsi, milli dəyərlərə köklənməsi əsərlərini əbədiyaşar, oxunaqlı edən əsas səbəblərdəndir. Bu poeziyanın

gücü həm də onun zamanla ayaqlaşması, zamanında milli hərəkata təsir etmək bacarığında idi. Bir mühüm amili unutmamaq olmaz ki, Cənubi Azərbaycanda milli hərəkətin oyanış illərində bu poeziya milli şüura təkanverici ruh aşılayırdı, Şəhriyar sözünün oyanış gücünə böyük ehtiyac duyulurdu. Milli hərəkət uğrunda azadlıq mübarizəsi mücahidlərin məğlubiyyəti ilə bitəndə, millət qanına boyananda belə millət fədailərini ayaqda saxlamaqda Şəhriyar poeziyası əvəzsiz rol oynamaqla bu hərəkata öz vətənpərvərlik töhfəsini verdi. Tədqiqat boyu biz şairin bu istiqamətdə olan yaradıcılığını-vətənpərvərlik mövzusunda yazdığı əsərlərinə istinad etməklə həmin dövrün siyasi-ictimai-ədəbi mənzərəsini yaratmağa çalışmışıq. Həmçinin, M.Şəhriyar poeziyasının Şimali Azərbaycanda yaşayıb yaratmış Məmməd Araz yaradıcılığına ədəbi-bədii təsirinin müqayisəli təhlilindən doğan nəticələr də araşdırmamızın məqsədi olub.

Tədqiqatın mənbəyi və metodları

Tədqiqatın mənbəyini Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın anadilli poeziyasında milli yaddaş, milli təəssübkeşlik, vətənpərvərlik mövzusunda olan şeirləri təşkil edir. Araşdırmanın tamlığı üçün ustad sənətkarın farsdilli yaradıcılığından da mövzu ilə əlaqəli ədəbi nümunələr təhlilə cəlb edilmişdir. Araşdırmanın mənbəyi eyni zamanda Məmməd Arazın azərbaycançılıq ideyasını təbliğ edən, doğma yurd yerlərinə bağlılığı əks etdirən, qlobollaşan dünyamızda milli yaddaşı millətin yaşaması üçün vacib amil hesab edən anadilli əsərləridir. Hər iki sənətkarın bu istiqamətdə yaradıcılığını araşdırarkən ədəbiyyatşünas alimlərin, tədqiqatçıların əsərlərinə də istinad edilmiş, bu mənbələrdən sitatlar gətirməklə gəlinən nəticələr qüvvətləndirilmişdir.

Tədqiqat işi tarixi-müqayisəli, ədəbi tipoloji metodun ortaya qoyduğu ümumi prinsiplər əsasında işlənmişdir. Tədqiqat zamanı müasir ədəbi fikrin əldə etdiyi nailiyyətləri əsas götürmüş və yeri gəldikcə ondan yararlanmağa çalışmışıq. Mahiyyətin aydınlaşması üçün struktural metodun konseptual təhlil yanaşmalarına da istinad edilmişdir. Araşdırmada tədqiqatla əlaqəli fakt və materialların sistemləşdirilməsi, toplanmış faktların sistemli təhlili və analizi aparılmış, ümumiləşdirmə metodundan istifadə etməklə elmi nəticələrin əldə olunması müəllifin fərqli rəqurs bucağından təmin edilmişdir.

Tədqiqat işi

İki ustad sənətkarın-Məhəmmədhüseyn Şəhriyarla Məmməd Arazın yaradıcılığını müqayisəli təhlilə cəlb edəndə görürük ki, onları birləşdirən əsas məqam milli dəyərlərə hörmət, milli köklərə bağlılıq, milli yaddaşa söykənməklə, ondan güc almaqla millətin işıqlı gələcəyini qurmaq idealının təbliğidir. "Fərariliyin ən bədnam çeşidi - əcdaddan üz çevirməkdir, kökdən, mənşədən, "mən"dən fərar eləməkdir, milli hafizədə, mənəvi yaddaşda (yəni əsəbdə, qanda, kökdə!) "skleroz" olmaqdır. Yaddaşı olmayan ədəbiyyat yalnız yaddaşı olmayan xalqın nəсібidir, siması olmayanın tarixi taleyi, zətə və nəslə, əslə və nəcabətə

olmayanın alın yazısıdır. Üfüq, səma, göy daş saxlamadığı kimi, mənəvi və əxlaqi boşluq da yaddaş saxlamır” [1, s.6].

M. Şəhriyarın “Heydərbabaya salam”, “Səhəndiyyə” poemalarını, milli yaddaşımızı silkləyən əsərlərini ədəbiyyatşünas alim-tənqidçi Yaşar Qarayevin fikrinin məntiqi davamı kimi də izah etmək olar. Doğma yurd-yuvasına- Şəngülava obasına qayıdan M. Şəhriyarın yaddaşında uşaqlığın, yeniyetməlik dövrünün acılı-şirinli xatirələri bir sinema pərdəsi kimi canlanır, vətənin, millətin tarixinə, qan yaddaşına dönür, şair qələmində milli simfoniyaya çevrilir. “Heydərbabaya salam” poemasını Arazın hər iki tayında yaşayan yurddaşlara sevdiren, doğmalaşdıran millətin ürəyindən keçənlərin öz dillərində ona təqdimidir:

Heydərbaba, Quru gölün qazları,
Gədiklərin sazaq çalan sazları,
Kənd-kövşənin payızları, yazları,
Bir sinema pərdəsidir gözümdə,
Tək oturub seyr edirəm özüm də [11, s.231].

Paralel olaraq M. Araz poeziyasına nəzər yetirək. Eyni hisslər M.Araz poeziyasının da ana xəttini təşkil edir. “Ata ocağı” şerinin əsas leytmotivi milli qeyrətə söykənən təəssübkeşlik, onun millətin sabahı üçün keçirdiyi narahatlıq hissidir:

Babandan qalıbdır bu ocaq bizə,
Bir ocaq sönəndə bir tifaq itir.
Bir ocaq söngüsü qeyrətimizə
Bir düşmən nəslinin qəhqəhəsidir [1, .s.106].

Prof. Gövhər Baxşəliyeva M. Şəhriyara həsr etdiyi “Milli ruhun təntənəsi” məqaləsində yazır: “Milli ruh şairin anadilli poeziyasının həm ideya məzmun, həm də bədii estetik xüsusiyyətlərində parlaq əksini tapıb. Şair ən ülvəi insani duyğuları tərənnüm edərək, oxucusunu mənəvi yüksəkliklərə səsləyir” [3, s.3]. Söz ustadlarının poeziyasını araşdıranda görünən odur ki, prof. G. Baxşəliyevanın dediyi kimi, milli ruh anlayışı M.Şəhriyarla M.Arazın poeziyasından qırmızı xətt kimi keçərək bütün yaradıcılıqlarına nüfuz edir, digər söz ustadlarından fərqləndirən əsas amilə çevrilir. Milli ruhun, milli şüurun əsasını isə milli dil təşkil etdiyindən M.Şəhriyar yaradıcılığında bu amil daha çox nəzərə çarpır:

Türkün dilitək sevgili, istəkli dil olmaz,
Ayrı dilə qatsan bu əsil dil əsil olmaz [11,s.24]
Deyilənləri M.Araz yaradıcılığına da şamil etmək olar:
Dilimin ətrindən dili kallaşan,
Təzə dil axtaran dillərdən qorun.
Dünənki tarixi bugünkü daşa
Yamayıb, basdıran əllərdən qorun [1, s.188].

M.Şəhriyar poeziyasının Məmməd Araz yaradıcılığına ədəbi təsiri sözsüz ki, səbəbsiz deyildi. Xatırlayaq ki, XX əsrin ikinci yarısında M.Şəhriyarın məşhur “ Heydərbabaya salam”

əsəri bütün türk dünyasında ən oxunaqlı əsərlərdən biri idi, ədəbi aləmdə müzakirə edilən sənət incilərindən sayılırdı. Arazın bu tayında-Şimali Azərbaycanda M.Şəhriyarın tanıdığı, şeirləşdiyi şairlər, ədəbiyyatşünas alimlər də kifayət qədər idi. M. Rahim, S. Rüstəm, B. Vahabzadə, N. Xəzri, H.Billuri, Ə.Tudə, R.Əliyev və s. Bu siyahıya yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir səhifə açmağa çalışan M. Arazın da adını əlavə etmək olar. M. Arazın verdiyi müsahibələr, ona həsr etdiyi şeirlər, əsərlərində Şəhriyarla bağlı etdiyi qeydlər şairin Şəhriyar poeziyasına bağlılığını, Şəhriyar qələminə məhəbbətini göstərir. M. Arazın 1967-ci ildə Azərbaycan ədəbiyyatının klassiklərindən olan M. Vaqifin anadan olmasının 250 illiyi ilə bayram edildiyi bir gündə, bayramın son saatında M. Şəhriyara həsr etdiyi şeirinə diqqət edək:

Baxışlar asıldı təyyarələrdən,
Ümidlər yollara sərili qaldı.
Bu ağır xəbərdən, bu nəhs xəbərdən
Güllər güllüklərdə dərilə qaldı
Şəhriyar gəlmədi [1, s.153].

M.Araz “Şəhriyar gəlmədi “ şerinin yazılmasına belə aydınlıq gətirir: “Bu şeir çoxdan - böyük Vaqifin anadan olmasının 250 illiyini bayram etdiyimiz ildə, son təntənə günündə, bir axşamda yazılıb. O vaxt xalqımızın bu böyük bayramına ustad Şəhriyarı da dəvət eləmişdik. Lakin o zamankı sahlıq üsul-idarəsi Azərbaycanın işığını, böyük nailiyyətlərini Şəhriyarın görməsini istəmədi, onun gəlməsinə mane oldu” [1, s.153].

M. Şəhriyarın Azərbaycana hansı səbəblərdən gəlməməsi, hər iki tərəfdən kimlərin bu işə mane olmaları tədqiqatımız üçün önəmli olmadığından bu barədə danışmaq istəmirik. Amma böyük söz ustadının həsrətində olduğu Şimali Azərbaycana gəlişinin əngəllənməsi M.Şəhriyarın gəlişini səbirsizliklə gözləyən bütün şəhriyarsevərləri, o cümlədən, M.Arazı da qəlbən sarsıtmışdı:

Əslində şairin Vətəni dünya,
Əslində şairin söz məni dünya.
Əslində şairə sədd qoyan naşı
Çıxır bu dünyanın özünə qarşı,
Ağ olur yaranış qanunlarına,
Ağ olur fırlanan qanunlarına...
Hər nə söyləsək də, həqiqət budu:
Onu görməyimiz çox müşkül oldu [1, s.155].

M.Araz verdiyi müsahibələrin birində Şəhriyara olan ülvə sevgisindən belə bəhs edir: “Ustad ömrünün sonunadək Vətəndən vətənə həsrət körpüsünü keçə bilmədi. Üz-üzə, göz-gözü görüşməyə də qəlbimin hərarəti, ürək döyüntülərim-şerlərim Şəhriyarla görüşüb, ona məndən tez yetib. İndi eşitdikcə ki, misra-misra şerlərimi dinlədikcə ustad nisgil-nisgil göz

yaşları axıdıb, ürəkdən kövrəldim. Bu gün Şəhriyarın şer-sənət qaynağından su içən onlarca gənc şair var. “Heydərbabaya salam” silsilə şerləri yaranıb [8]. Bu misralar içərisində:

Heydərbaba, görəmmədin bu günü,
Qayaların çağıraydı bu ünü,
Yasa döndü bir millətin düyünü,
Korun-korun ürək yanar, göz ağlar,
Kəlmə kəssək, dilimizdə söz ağlar [8].

M.Şəhriyarla M. Araz yaradıcılığını birləşdirən oxşar cəhətlərdən biri də hər iki şairin Azərbaycanın bütövlüyü üçün çəkdiyi izzət, Araz niskili idi. Ustad Şəhriyarın S. Rüstəmə ithafən yazdığı şeirlərdə sanki Araz çayı yox, vətən həsrəti axır:

Göz yaşımın, ay Araz, qoyma gözüm baxsa da görsün,
Nə yaman pərdə çəkibsen iki qardaş arasında!
Demə dağ-daşdı, Süleyman, səni məndən ayıran şey,
Bir çibandır ki, çıxıbdır göz ilə qaş arasında...[11, s.53].

“Taleyimi Araza bağladığım gündən Araz dərdi poeziyamın şah damarına çevrilib. İmperiya zəncirlərinə əsir düşmüş Arazın bu tayında-qədim Naxçıvanda dünyaya göz açmışam. Ağlım kəsəndən də Araz dərdi dərdimə çevrilib. “Arazın işıqları”, “Bu gecə yuxumda Arazı gördüm”, “Yenə Arazı gördüm”, “Mövzularım tükənəndə...” və s. “Araz axır” poeması hələ 60-cı illərdə yazılıb” [8].

Avropa, xəritəndə
Bu rəng çay yoxdu, axı!
Şırım-şırım sinəndən
Nə qanlı çaylar axır! [8]

Məmməd Araz poeziyasında Araz dərdi, niskili milli istiqlal və bütövlük ideyalarına xidmət edir. Bu mövzuda yazdığı şeirlər şair üçün vətən tarixinin bir salnaməsidir:

...Araz deyəndə mən,
Yalnız çay düşünürəm.
O, tarixdir, baxıram...[7].

Və yaxud:

Bu gecə yuxumda Arazı gördüm...
Arazı bəxtindən çox razı gördüm.
Üstündən yol atdı: "Cəsarətlə keç!"
Dedi: ...Cəsarət üstümdə şahə qalxmasa,
Təbriz itirəcək Təbrizliyini [7].

M.Araz poeziyasını tədqiq edən ədəbiyyatşünas alim Ramiz Qasimov şairin yaradıcılığına məhz bu amilləri yüksək qiymətləndirir: “Mən Arazın səsiyəm” deyən şair, Araz mövzusu ilə Azərbaycanın parçalanma tarixinə nəzər saldığı kimi, onun birləşəcəyi

ümidlərini də bir ideya, ideal olaraq yaşatmağa nail oldu. O, həm də buna görə böyük vətəndaş-şairdir ki, Araz həsr olunan əsərlərində Azərbaycan sözünü işlətmədən belə, azərbaycançılıq məfkurəsini əks etdirməyə nail olub [5].

Məmməd Araz Şəhriyar şəxsiyyətinin böyüklüyünə, kamilliyinə, mənən zənginliyinə dərin hörmətlə yanaşır. Jurnalist Teymur Mahmudluya verdiyi müsahibədə bu dəyərin böyüklüyü aydın gözə çarpır: “Söhbət əsnasında Məmməd Arazdan soruşuram ki, nə fikirləşirsiniz, əgər Şəhriyar sağ olsaydı və prezident Şəhriyara yaşamaq üçün ev versəydi, Bakıya gələrdimi? Cavab verir ki, gəlməzdi. O, Təbrizi çox sevirdi. Ona birmərtəbəli yapalaq evi dünyanın bütün evlərindən əziz idi. Sonra mənə Naxçıvandan keçməklə Təbrizə getməyindən danışır. Şəhriyarın kasıb və sadə evini, qəbrini ziyarət eləməyindən danışır. Təbriz küçələrində fars şovinistlərinin qorxusundan adamların ona necə ehtiyatla yanaşmasından danışır” [9].

M.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasında dağla salamlayıb dərd-qəm yükünü paylaşan şair həm də onunla vidalaşır ki, bəlkə də taleyinin güzərindən bir də bu yerlərə yolu düşmədi:

Çox şükrü var, yenə gəldik, görüşdük,
İtənlərdən, bitənlərdən soruşduq,
Küsüşmüşdük, Allah qoysa, barışdıq,
Bir də görüş qismət ola, olmaya,
Ömürlərdə fürsət ola, olmaya [11, s.257].

M. Arazın “Əlvida, dağlar” şeirinə diqqət edəndə “Heydərbabaya salam”ın təsirini açıq-aydın hiss edirik. Bu təsirlərdə üst-üstə düşən məqamlarsa doğma yurd yerlərinə olan sevgidir, bağlılıqdır, onu itirmək qorxusudur:

Gəldim, qarşıladı güllər-çiçəklər,
Gedirəm, əl edir boz biçənəklər.
Nidamı çaylara dedi küləklər:
Bulan, salamat qal, ax - salamat qal! [1, s.39].

Xatırladaq ki, M.Şəhriyara ithafən yazılmış şeirləri birləşdirən bir amal var –ustad sənətkara ilahi məhəbbət, sənətinə sonsuz hörmət, ehtiram. M. Araz da bu amala sadıq qalır. Ustad Şəhriyara ithafən yazdığı “ Qalır hələ” şeirində Azərbaycanın bütövlüyü problemini ortaya qoyur:

Bir ölkə var - özü boyda bir körükdür,
Həqiqəti dil ucuna hörüklüdür.
Çoxu zülmət suvağını söküb, gülür,
Heydər babam, Savalanım qalır hələ [2, s. 66].

Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın “Azərbaycan” şeiri yaradıcılığının şah əsərlərindən hesab olunur. Fars dilində yazılmasına baxmayaraq şeirə əsl milli ruh, azərbaycançılıq ideyası, bir millət fədaisinin vətənini bütöv görmək arzusu xasdır. Şəhriyarşünas alim Elman Quliyev

“Şəhriyar poeziyası və milli təkamül” kitabında bu əsərin ustad sənətkarın yaradıcılığındakı yerini yüksək qiymətləndirərək yazır: “Şair ictimai-siyasi məsələlərin bütün dərinliklərinə nüfuz edərək milləti bələlərdən qurtara biləcək çarə kimi xalq obrazına daha üstünlük vermiş və şeirlərində bu məsələləri dönə-dönə əks etdirmişdir. “Azərbaycan” şeirində də eyni məntiqin davamı kimi, Azərbaycan xitabı altında xalq birliyini, xalq gücünü əsas götürür və ümidlərinin doğrulacağı yəqinliyi ilə fikirlərini belə tamamlayır [6, s.114].

Övladların nə vaxtadək tərki-vətən olacaqdır?

Əl-ələ ver, üsyan elə, oyan, oyan, Azərbaycan!

Bəsdir fəraq odlarında kül ələndi başımıza,

Dur ayağa! Ya azad ol, ya tamam yarı, Azərbaycan! [10, s.176-177].

Şəhriyarın vətən harayı M. Arazın “Ayağa dur, Azərbaycan” şeirində sanki əks-səda verir. M. Şəhriyarın “Azərbaycan” şeiri ilə M. Arazın “Ayağa dur, Azərbaycan” şeirlərini birləşdirən ümumi cəhətlərə gəlincə isə bunlar üsyankarlıq motivləri, vətənin sabahı üçün keçirilən narahatlıq hissləri, millətin birliyinə çağırış nidasıdır:

Nə yatmısan, qoca vulkan, sənənləyəm!

Ayağa dur, Azərbaycan, sənənləyəm!

Səndən qeyri biz hər şeyi belə billik!

Səndən qeyri biz hamımız ölə billik! [2, s.132)].

Şəhriyarın millət harayı M. Arazın sanki köksünü parçalayır, yaxasından tutub silkələyir, hayqırtı, dəli nəre kimi səslənir:

Sənənləyəm, haqq-ədalət, sənənləyəm,

Milli qürur, milli qeyrət, sənənləyəm!

Səpil quma, göyər yerdə, bit qayada,

Gizli nifrət, açıq nifrət, sənənləyəm,

Oyat bizi, ey yaradan, sənənləyəm! [2, s.133].

Şair Məmməd İsmayıl “Məhəmmədhüseyn Şəhriyar şeirinin Azərbaycanın azadlıq mübarizəsindəki rolu” məqaləsində yazır: “Azərbaycan Türklüyünün özünə dönüşünün ən böyük amillərindən biri də heç şübhəsiz Şəhriyar sənətidir. Misralarının alt katlarına, ta qədimlərdən gələn bir torpaq, ana südü, millət, ənənə və adət qoxusu çökmüşdür. Onlardan dünyaya bir milli birlik ruhu yayılmaqdadır. Bu ruh köhnə dünyanın əskiyə bürünmüş yepyeni bir canlanması idi. Bu Tanrıdan enib gələn dağ ruhu, Heydərbaba ruhu idi” [4, s.11].

Burda düşən karvan çatıb köçübdü,

Ayrılığın şərbətini içibdi,

Ömrümüzün köçü burdan keçibdi,

Keçib gedib gedər-gəlməz yollara,

Tozu qonub bu daşlara, kollara [11, s.254].

Şairlər millətin danışan dili, yaratdıqları əsərlər isə nəsilləri bir-birinə bağlayan söz kəməndidir. Görkəmli tənqidçi alim prof. Yaşar Qarayevin təbirincə desək: “...Həqiqətən

yaddaş - ağırı səviyyəsində dərk olunmuş vəhdət və bütövlüyün özüdür. Yalnız yaddaş olan yerdə tamlıq var, əsrlər və nəsillər arasında bağlılıq var”. [1, s.7]. Bu mənada ölməz söz ustadları Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar ilə Məmməd Arazın poeziyasını Azərbaycan xalqının tarixi söz yaddaşı, milli ruh xəzinəsi, o taylı, bu taylı Azərbaycanın milli bütövlüyünə hesablanmış söz sipəri də adlandırmaq olar. Millətimizin milli yaddaşı belə sənət dahilərinin əli ilə yaradılır, nəqslənir, söz, poeziya dili ilə nəsildən-nəsilə ötürülür. Və nə qədər ki, Azərbaycan xalqı var, yaşayır, belə sənət inciləri də var olacaq, xalqın könül dəftərində, yaddaşında yaşayacaq.

Nəticə

Tədqiqatımızın yekunu kimi onu deyə bilərik ki, **“Məhəmmədhüseyn Şəhriyar və Məmməd Araz poeziyasında milli dəyərlərin təbliğinin müqayisəli təhlili”** məqaləsində biz hər iki şairin ictimai-siyasi mənə daşıyan, vətənin milli birliyini təbliğ edən, vahid Azərbaycan ideyasını dəstəkləyən, milli ruh, milli yaddaş, milli şüur və onun əsas amili olan milli dili, azərbaycançılığı tərənnüm edən əsərlərini tədqiqata cəlb edib araşdırdığımız zaman alınan nəticə bu oldu ki, M.Şəhriyar və M.Araz poeziyası bu günümüz üçün də aktuallığını saxlayır, zamanla tam səsləşir, bədii və ictimai dəyərini nəinki itirmir, əksinə, qloballaşan dünyamızda milli yaddaş amilinin necə vacib olduğunu bir daha önə çəkir, xatırladır, gen yaddaşımızı oyadır, həyəcan təbili çalır. Sən kimsən, kökün kimdir, yolun hayanadır, məqsədin, məramın nədir?-suallarını yaradır. Və bu suallardan narahat olmayan, cavab tapmayan millətlər tarixin zaman sınağından çətin ki, adlaya bilə. M.Şəhriyarla M. Arazın millətdaşlarına aşılamaq istədiyi əlahəzrət həqiqət də budur!

Ədəbiyyat

1. Araz, M.(2004). *Seçilmiş əsərləri*. I cild. “Lider nəşriyyat”
2. Araz, M.(2004). *Seçilmiş əsərləri*. II cild. “Lider nəşriyyat”
3. Baxşəliyeva, G. (2011). Milli ruhun təntənəsi. *“Azərbaycan şərqşünaslığı”*. №2 (6)
4. İsmayıl, M.(2016). Məhəmmədhüseyn Şəhriyar şeirinin Azərbaycanın azadlıq mübarizəsindəki yeri *.Hece taşları*. Aylıq şeir dərgisi. №13
5. Qasimov, R. Məmməd Araz poeziyasında Araz obrazı: milli tale rəmzi kimi. 525-ci qəzet. 3 dekabr 2021.s.15
6. Quliyev E. (2004). *Şəhriyar poeziyası və milli təkamül*. Bakı : “Elm
7. memmedaraz.az/?menu=557. Elektron resurs
8. memmedaraz.az/?menu=799. Elektron resurs
9. memmedaraz.az/?menu=810. Elektron resurs
10. Şəhriyar, M.(2005). *Seçilmiş əsərləri*.Bakı: “AvrasiyaPress”
11. Şəhriyar, M.(2017). *Ədəbiyyət gülüyəm mən*. Bakı: “Elm və təhsil”

COMPARATIVE DISASSEMBLY OF THE SPREAD OF NATIONAL VALUES IN THE POETRY OF MUHAMMADHUSEYN SHAHRYAR AND MAMMAD ARAZ

Esmira Ismailova

Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan

The article, being involved in the disassembly, studies the works written by the immortal master of the word of literature of Southern Azerbaijan, Seyid Muhammadhuseyn Shahriyar, and the patriotic poet of the poetry of Northern Azerbaijan, Mammad Araz, about national memory, national consciousness, language, self-expression of the people from the point of view of glorifying and chanting national values. The study examines the work of M. Shahriyar in his native language, but also works written in Persian, but also discusses the poetic embodiment of national values, artistic reflection of the national spirit and works based on national memory, draws comparative parallels between them and analyzes the results obtained.

The research work also made references to the works of literary scholars who studied the poetry of Muhammadhusein Shahriyar and Mamed Araz in the directions of nationalism, national fanaticism and Azerbaijanism, compared the theoretical ideas put forward by them, drew literary parallels and stated the author's position on the results obtained. A justification for the literary connection of the results obtained with our day is also provided.

The study uses the artistic creativity of both masters of words, in which love for the homeland, home, and native places is of great importance; the significance and important role of the artistic heritage for all times of both immortal masters M. Shahriyar and M. Araz, in whose works the national memory runs like a red line through poetry.

The main purpose of the article "Comparative disassembly of the spread of national values in the poetry of Muhammadhuseyn Shahriyar and Mamed Araz" is to identify the artistic value of the native-language creativity of M. Shahriyar, which is based on national values and serves the awakening and progress of the people in the modern context and to direct the modern reader to the benefit of this valuable heritage. At the same time, one of the goals of our research was to study the influence of Shahriyar's poetry on the work of his colleague Mamed Araz, who lives in Northern Azerbaijan, and to study its results.

Key words: Shahriyar, Mammad Araz, north, south, native speaker, national memory

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ РАЗБОР РАСПРОСТРАНЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ПОЭЗИИ МУХАММЕДГУСЕЙНА ШАХРИЯРА И МАММАДА АРАЗА

Эсмירה Исмаилова

Лянкяранский государственный университет, Лянкярань, Азербайджан

В статье будучи вовлеченным в разбор изучаются произведения, написанные бессмертным мастером слова литературы Южного Азербайджана Сейида Мухаммадгусейна Шахрияра и поэт-патриота поэзии Северного Азербайджана Маммада Араза о национальной памяти, национальном сознании, языке, самовыражении народа с точки зрения прославления и воспевания национальных

ценностей. В ходе исследования рассматриваются творчество М. Шахрияра на родном языке, но также произведения, написанные на персидском языке, но обсуждаются также поэтическое воплощение национальных ценностей, художественное отражение национального духа и произведения, основанные на национальной памяти, проводятся сравнительные параллели между ними и разбираются полученные результаты.

В исследовательской работе также делались ссылки на работы литературоведов, изучавших поэзию Мухаммадгусейна Шахрияра и Мамеда Араза в направлениях национализма, национального фанатизма и азербайджанизма, были сопоставлены выдвинутые ими теоретические идеи, проведены литературные параллели и изложена позиция автора по полученным результатам. Также обеспечено обоснование литературной связи полученных результатов с нашим днем.

В исследовании использованы художественное творчество обоих мастеров слова, в которых большое значение имеет любовь к родине, родному очагу, родным местам, отдельно подчеркнута значимость и важная роль художественного наследия на все времена обоих бессмертных мастеров М. Шахрияра и М. Араза, в чьих произведениях национальная память красной линией проходит через поэзию.

Основная цель статьи «Сравнительного разбора распространения национальных ценностей в поэзии Мухаммадгусейна Шахрияра и Мамеда Араза» – выявить художественную ценность родноязычного творчества М.Шахрияра, которое основано на национальных ценностях и служит пробуждение и прогресс народа в современном контексте и направить современного читателя на пользу этого ценного наследия. В то же время, одной из целей нашего исследования было изучение влияния поэзии Шахрияра на творчество его коллеги Мамеда Араза, живущего в Северном Азербайджане и исследования его результаты.

Ключевые слова: Шахрияр, «Приветствие Гейдарбабе», природа, красота, описание, выражение

Daxil oldu: 15.09.2023;

Çapa qəbul edildi: 24.11.2023;

Çap edildi: 29.12.2023

BƏZİ DÜNYA DİLÇİLƏRİNİN SINTAQM HAQQINDA FİKİRLƏRİ

Haşım Əkbərov

Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan

e-mail: hashim.akbar@mail.ru

DOI: 10.30546/.2960-1967.2023.2.40

Xülasə. Məqalə dünya dilçilərinin sintaqmlar haqqında fikirlərindən, Azərbaycan və ingilis dillərində sintaqm və onun təbiətinin tədqiqindən bəhs edir. Eyni zamanda sintaqm növlərinə görə təsnif edilən sintaktik vahid kimi də araşdırılır.

Avropa dillərində sintaqmın tədqiqi XX əsrdə başlamışdır. Buna humanitar, psixologiya, antropologiya, psixolinqvistika, sosiologiya, ünsiyyət proseslərini araşdıran müxtəlif bilik sahələrindəki elmi nailiyyətlər kömək etmişdir. Müxtəlif dil məktəbləri arasında çoxlu mübahisələr də yaranmışdır. Bu məqalənin tədqiqat obyektini germaşünaslığın dilçilik nəzəriyyələrini nəzərdən keçirmək, Azərbaycan dilinin relyativ sintaqmlarının (RS) işlənməsində istifadə oluna biləcək tipoloji tədqiqatların müəyyənəndirilməsindən ibarətdir. Elmi marağımızın obyektini nəzəriyyənin gələcək inkişafı və onun Azərbaycan RS - sintaqmatik yolunun təbiəti nəzərə alınmaqla tətbiqidir.

Azərbaycan dilində RS milli əsasa söykənir. Bu iş bu sahədə ilk cəhdlərdən biridir. Beləliklə, RS-i tədqiq etdiyimiz fundamental iş kimi kombinator dilçiliyinin yaranması və inkişafının nəzəri və metodoloji əsasları Azərbaycan və xarici (Qərbi Avropa və Amerika) dilçilərin nəzəri əsərləri kimi qiymətləndirilməlidir.

XX əsrdə kombinator dilçiliyin inkişafına ən böyük töhfəni Amerika dilçiləri (C.Kats, J.Fodor, U.Vaynrayx) vermişlər. Onlar sintaqmatik təsvirdə semantikanın zəruriliyini vurğulamışlar. J.R.Firsin rəhbərlik etdiyi London dilçiləri nitqin tədqiqinə diqqət yetirmək zərurətini yalnız onun linqvistik deyil, həm də nitqin dildənkənar xüsusiyyətlərinə aid edirlər. Struktur dilçiliyin irəliləməsinə baxmayaraq, germaşünaslıqda hələ də şifahi vasitələrin formalarının təsnifatı yoxdur. Beləliklə, sinxron germaşünaslıqda eyni dilə aid olan semioloji sistemlərin qlobal təsvirinə ehtiyac vardır.

Açar sözlər: ünsiyyət, semantika, semantik-sintaktik, sintaqm, sintaksis, sintaqmatik münasibətlər

Giriş

Dildəki dəyişikliklər həmişə yavaş-yavaş gedir və tədricən nəzəri dilçiliyə uyğunlaşır. Sintaqmın tədqiqi XX əsrdə intensivləşmişdir. Təkcə humanitar elmlər sahəsində deyil, həm də psixologiya, antropologiya, psixolinqvistika, sosiologiya, ünsiyyət proseslərini araşdıran müxtəlif bilik sahələrindəki elmi nailiyyətlər də buna kömək etmişdir. Qərb dilçilik məktəblərində müxtəlif dillərin ünsiyyətinin əsaslarının yaradılmasına kömək edən metodologiyaların axtarışı əsasında sintaqmlar tədqiq olunmuşdur. Bununla belə, müxtəlif dil məktəbləri, çox vaxt milli dilin təbiətinə və onun fəaliyyət dairəsinə görə, tədqiqata yanaşmada iyirmi birinci əsrdə mübahisəli məsələlərlə də uzlaşmışlar.

Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif istiqamətlərdə bir neçə məktəbin eyni vaxtda fəaliyyətinə məruz qalmış sintaqmların və ya relyativ sintaqmın problemlili təhlili, əsas amil milli dilçilik məktəbindən dəstək alan relyativ sintaqmın uzun müddət onun təsiri altında olmasıdır. Azərbaşünaslıqda relyativ sintaqmın rus nəzəriyyələri və özünəməxsus

variantları yaradılmışdır. Dünyada gedən qloballaşma prosesi dil qruplarına aid məktəblərdən asılı olmayaraq dünya dillərini, onlarda baş verən prosesləri birləşdirir. Bu hal ünsiyyət problemlərinə, dilçiliyin bütün səviyyələrində dialoqun inkişafı ilə bağlıdır. Bu gün dialoq nəzəriyyələri bütün məktəblərdə daha çox tələb olunur və intensivləşir. Digər tərəfdən, Azərbaycan relyativ sintaqm məktəbi dil mədəniyyətinin bütövlükdə avropalaşma və dil mədəniyyətinin amerikanlaşması prosesinin qarşısındadır. Problemi ilə əlaqədar olaraq milli qaynaqların qorunub saxlanması tendensiyasını ortaya qoyur. Yalnız indi Azərbaycan relyativ sintaqmı bilavasitə türkşünaslıqda oxşar proseslərə başlamaq imkanı əldə etmişdir. Interferensiya ədəbiyyatda, şifahi nitqdə ifadə olunduğu kimi, dil ənənəsinə aid olan Şərqi və Qərbi nəzəriyyələrinin ortaq dil kökləri, eyni vaxtda çoxvektorlu təsirləri ilə bağlıdır. Əsərdə nitq və publisistik diskursda daha sürətli olan relyativ sintaqmın mövcudluğuna xüsusi diqqət yetirilir. Rus dilçilik nəzəriyyələri (V.Şerba, V.Vinoqradov) nitq aktları ilə əlaqəli, informasiya birliyinin fonetik və ritmik xüsusiyyətləri ilə, qarşılıqlı əlaqədə olan məlumat və nitq tempi ilə əlaqəli sintaqmı müəyyənləşdirir. Müasir rusdilli məktəblərdə sintaqmların tədqiqində paradigmatik yerdəyişmə baş verir və oxşar proseslər Azərbaycan dili məktəbi üçün də xarakterikdir. Bu proses struktur dilçilikdə ümumi maraqla izah olunur.

Tədqiqat işinin məqsədi

Bu elmi tədqiqat işi müstəqil bir iş olaraq ilk dəfə tədqiq olunur. Burada dünya dilçilərinin sintaqmlar haqqında fikirləri qeyd və tədqiq olunur, həmçinin Azərbaycan və ingilis dillərində müqayisəli şəkildə ümumi təhlil olunur. Bunları da nəzərə alıb onlar arasındakı fərqləri araşdırmağı qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

Tədqiqat işinin aktuallığı

Azərbaycan və ingilis dillərində dilçilikdə, gündəlik danışmada sintaqmlara və onların digər növlərinə, xüsusilə də relyativ sintaqmlara tez-tez rast gəlinir. Bunlar dilçilik baxımından çox zaman mübahisələr doğurur. Akademik V.V.Vinoqradovun təbirincə desək, bu gün konkret olaraq iki dilçi alim tapmaq qeyri-mümkündür ki, onlar sintaqm haqqında eyni fikirdə olsunlar. Bəzi dünya alimləri sintaqmları fonetik, bəziləri isə sintaktik vahid kimi təqdim edirlər. Bu cəhətdən mövzu çox aktualdır.

Dildə dəyişikliklər həmişə yavaş-yavaş baş verir, onların dil nəzəriyyəsinə daxil olması isə daha da ləng gedən bir prosesdir. Müasir dilçilik və onun nəzəriyyəsi həm də yenidən təşkil mərhələsini yaşayır.

Tədqiqat işinin təhlili

Bu məsələ eyni zamanda elmi diskurs qarşısında dayanan ümumi tələblərdən olan elmi paradigmatların əvəzlənməsindən qaynaqlanır. Azərbaycan dilçiliyində relyativ sintaqmların təhlili problemi bir neçə müxtəlif istiqamətli məktəblərin ortaq təsirinə məruz qalıb. Burada başlıca amil kimi xarakterizə edilən cəhət odur ki, əsası milli məktəbdə qoyulmuş RS (relyativ sintaqm) uzun müddət sovet-rus nəzəriyyəsinin təsiri altında qalmış, lakin bununla belə,

azərbaycanşünaslıqda məxsusi RS variantları da yaradılmışdır. Müxtəlif dil qruplarına, məktəblərinə aid olmasından, daxilində baş verən proseslərdən asılı olmayaraq qloballaşma prosesi dünya dillərini bir-birinə yaxınlaşdırır. Bu, diçiliyin bütün mərhələlərində dialoqun inkişafı və kommunikasiya (ünsiyyət) məsələləri ilə bağlıdır. Hal-hazırda bütün dilçilik məktəblərində ünsiyyət nəzəriyyəsi daha çox tələb edilən və aktual olan məsələlər sırasındadır. Digər tərəfdən Azərbaycan RS məktəbi milli mənbələrin saxlanması tendensiyasını üzə çıxarır, bu da öz növbəsində dil mədəniyyətinin avropalaşma və amerikanlaşma kimi ümumi proseslə qarşıdurması ilə izah edilir. Azərbaycan RS-si yalnız indi türkologiyada analoji proseslərlə bir araya gəlmək fürsəti qazanıb. Hətta qohum dillərdə həmin dildə danışanların nitqi təfəkküründə “sintaqmatik özlər” xarakterizə olunan əlaqələr reallaşa bilər. Belə qarşılıqlı mübadilə ortaq dil kökləri, eyni zaman kəsiyində şərq və qərb nəzəriyyələrinin təsiri, ədəbi nümunələrdə və şifahi diskursda əks olunan dil ənənələrinə sadiqlik ilə izah edilir. Tədqiqatın təcrübi hissəsində daha çox operativliyi ilə seçilən nitqi diskurs və publisistikada RS-in necə bərqərar olmasına xüsusi diqqət yetiririk. Ancaq yalnız indi Azərbaycan dilində RS-lərin obyektiv struktur tədqiqatı üçün əlverişli şərait yaranıb. Rus dilli nəzəriyyələrdə (V.Şerba, V.Vinoqradov) sintaqmanın müəyyən edilməsi nitq aktları, informasiya vahidlərinin fonetik və ritmik xüsusiyyətləri, informasiya vahidlərinin bir-birinə birləşməsi və nitqın tempi ilə əlaqələndirilir [2, s. 56].

Araşdırmada sintaqmanın əlaqə tipləri də (predikativ və qeyri-predikativ: atributiv, obyektiv, relyativ; sintaqmatik və paradiqmatik) dilçilik baxımdan təhlil olunur, onların xüsusiyyətləri geniş şəkildə izah olunur. Predikativ əlaqələrin cümlələrə, qeyri-predikativ əlaqələrin isə söz birləşmələrinə uyğun gəlməsi göstərilir. L.V.Şerba sintaqma “ritmik qrup” və “frazə” ilə birlikdə “nitq axınının sintaksis üzvlənməsi” başlığı ilə vermişdir. Aydın olur ki, L.V. Şerba fonetik baxımdan çıxış etsə də, sintaqmanın sintaksislə əlaqədar olduğunu da göstərir və bu sintaktik hadisənin danışq prosesində fasilə və vurğu ilə şərtləndiyinə görə onu fonetika ilə bağlayır.

Əsasən XX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq linqvistik relyativizmin milli məktəbləri linqvistik nəzəriyyələrində dərkətmə, idrak məsələlərini daha da gündəmə gətirdilər. Hal-hazırda linqvistik relyativizmdə qeyd edilən intensivlik müşahidə edilmir, nəzəriyyəçilər bu hadisənin əsas və normativ səbəblərini qeyd etməzlər. Bununla belə relyativ sintaqm şifahi diskursda sürətlə inkişaf etdirilir, fərdin milli mədəniyyətlə, milli şüurla bağlı dil proseslərini vurğulayır. Qeyd edək ki, onun proseslərin daha sürətlə inkişaf etdiyi bədii ədəbiyyatda və şifahi diskursdakı mövqeyi arasında əsaslı fərqlər mövcuddur. Bu səbəbdən biz bu tədqiqatımızda RS-nin şifahi diskursda və bədii ədəbiyyata fərqli şəkildə əks edilməsinə xüsusi diqqət yetirməyi lazım bilirik. Ola bilsin ki, bədii mətnin təbiəti ilə bağlı olan fərqli sintaqmatik xüsusiyyətlərin varlığı səbəbindən sintaktik əlaqələr sisteminə daxil olan söz qazanılmış bədii məzmun kəsb edir. RS-nin bu xüsusiyyəti XX əsrin 60-cı illərində Filmorem tərəfindən araşdırılırdı. Qeyd edək ki, RS-nin bu cür variativliyi, müxtəlifliyi nəzəri cəhətdən

izah edilməmiş, onun təsnifatı verilməmişdir. Fərqli dillərin bədii nitqi sadəcə sözlərlə ifadə edilən sintaksisi ilə deyil, həm də dilin ritmik – intonativ xüsusiyyəti ilə də fərqlənir. Sintaqmatikada pauzaların varlığı, ritmin pozulması və ya yoxluğu da bədii məna kəsb edərək sintaqmatik obrazın təcəssümüsi kimi çıxış edir. Biz Azərbaycan və ingilis dillərində məhz bu cəhəti araşdırırıq. Bədii sintaqmanın müqayisəli-tutuşdurma yolu ilə təhlil edilməsi xüsusilə tərcümə təcrübəsində əhəmiyyətli olacaqdır.

Araşdırma zamanı biz tədqiqatlarında nisbilik prinsipi əks olunan nəzəriyyəçilərin (N.Y.Danilevskiy, O.Şpenqler, E.Sepir, F.Boas, L.Vaysqerberq və b.) əsərlərinə istinad etməyi daha üstün hesab edirik [7]. Çünki nisbilik dilçilikdə relyativizmin formalaşmasında və ümumiyyətlə dilçilikdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd edək ki, XX əsrin əvvəllərində amerikan antropoloji məktəbi (E.Sepir, F.Boas) linqvistik determinizmi tənqid atəşinə tutmuşdur [7]. Daha sonra bu məktəbin nümayəndələri linqvistik fərqliliklərin insan şüuruna təsirini tədqiq etməyə başladılar. Bu cür yanaşma və bu məktəbin nümayəndələrinin araşdırmaları tədqiqat işimizin əsas metodoloji yanaşmalarına, Azərbaycan və ingilis dillərində relyativ sintaqmların təhlili üçün bazis rolunu oynayır. Hər iki dilin müxtəlif dil ailələrinə mənsubluğunu və bu dil ailələrində olan digər dillərin təsirinə məruz qalmasını nəzərə alsaq, qeyd etməliyik ki, bu dillərə aid dil materiallarının mövzu üzrə təhlili zamanı roman-german, rus və türk dillərində relyativ sintaqmların müəyyənlişməsi cəhətləri, mövcud olma prinsipləri və şəkil dəyişmələri də nəzərə alınır. Bu qəbil yanaşma müasir dil məkanının genişlənməsi və eləcə də multilingvistik məkanda dillərin qarşılıqlı mübadiləsindən irəli gəlir.

Sintaqma təyin edən və təyinlənən funksiyasında işlənmiş iki üzvün birləşməsindən ibarət olan bir vahiddir. Sintaqmanın üzvləri kimi həm sözlər, həm morfemlər, həm söz birləşmələri, həm də cümlələr çıxış edə bilər. Məsələn, *Ev almaq, al-maq, meşə zolağının yaşıl ağacları. Çünki oldun dəyirmançı, çağır gəlsin dən Koroğlu. və s..*

Sintaqmanın ikiüzlü vahid kimi anlaşılması fikrini ilk dəfə F. de Sössür irəli sürmüş və bu onun təlimi ilə əlaqədardır. Ferdinand de Sössür sözdə (re-lire), tərkibdə (de grace), cümlə üzvündə yaxud cümlədə (il ya) hər hansı kompleks yaradan iki və ya bir neçə işarənin birləşməsinə yaxud qovuşmasına sintaqma adı verir [4, s.256]. Sintaqma həm də məna bitkinliyinə malik olan ritmik söz qrupudur. Bu halda o sırf fonetik hadisə kimi təqdim olunur. Sintaqmanın fonetik anlayışını xaricdə M.Qrammon, Rusiyada L.V.Şerba, V.V.Vinoqradov, A.N.Qvozdyev [3, s.34-39] və başqaları, Azərbaycanda isə A.A.Axundov irəli sürmüşlər [1, s.149-150]. Sintaqma sintaktik hadisə kimi yanaşanlar da vardır. (Ş.Balli, S.O.Kartsevski, F.F.Fortunatov, B.V.Tomaşevski, A.A.Axundov, H.L.Əkbərov və başqaları).

Dilçilikdə dil və nitq anlayışları fərqləndirilir. Bu fərq sintaksisdə cümlə ilə frazanın fərqi ilə özünü göstərir. Rus dilçisi V.A.Artyomov frazanı nitq vahidi, cümləni isə dil vahidi kimi xarakterizə edir. Beləliklə, cümlə dilin sintaktik vahididir. Frazada nitqin sintaktik vahididir. Nitqdən dil alınır, frazadan isə cümlə.

Fraza isə yunancadan “phrasis” - ifadə deməkdir. – 1) nitqin bitmiş vahidi – cümlə; 2) musiqi; bitmiş musiqi ifadəsi, bir melodiya [7]. Əgər hər hansı bir dialoga lingvistik baxımdan yanaşsaq, burada qrammatik cəhətdən differensiallaşmamış ifadələrlə rastlaşa bilərik. Bu dil vahidləri strukturuna görə müxtəlifdir və cümləyə verilən təriflə uyğun gəlmir. Aşağıdakı misallara diqqət edək:

- Nə var, nə olub?

- Heç! Bir ovçu gəlib (Ə.Haqverdiyev).

Bunları cümlələrdən fərqləndirmək üçün bəzi terminlər işlədilir. Rus dilçiliyində fraza və ya “vıskazıvanie” terminləri geniş yayılmışdır və bunlar özünü doğrultmuşdur. Cümlə kommunikativ cəhətdən müstəqildir, nitqdə ayrıca bir məlumat verən vahid kimi işlənir. Bu cəhətdən frazalar cümlələrdən fərqlənir, onlar da kommunikativ müstəqilliyə malik olur, nitqdə müəyyən məlumatı bildirməyə xidmət edir. Lakin əsil cümlələr müəyyən qrammatik struktura malik olan vahidlərdir. Onlardan fərqli olaraq frazalar diferensiallaşmamış ifadələrdir. Bu frazalar formal cəhətdən nitqin tənzimlənməmiş, müəyyən qaydalara tabe edilməmiş vahidlərdir.

Y.V.Vannikov da belə hesab edir ki, bir dil vahidi kimi cümlə nitq vahidi olan frazada reallaşır. “Fraza və cümlə nitq ilə dilin müvafiq vahidləridir” [6, s.186]. Sintaqm fonetik və sintaktik hadisə kimi, fraza isə nitqin vahidi kimi qeyd olunur. Burada sintaqm həm fonetik, həm semantik və həm də sintaktik baxımdan tədqiq olunur və onun mənası haqqında geniş söhbət açılır. Sintaqm semantik-sintaktik nitq hadisəsi kimi alınır və izah edilir. Bu baxımdan sintaqm cümlə daxilində məna və ritmik cəhətdən birləşmiş sözlər qrupudur. Sintaqm bir sözdən, hər cür söz birləşməsindən, sintaktik tərkiblərdən, analitik vahidlərdən, bütöv cümlədən ibarət ola bilər. Bəzi dilçi alimlər belə hesab edirlər ki, sintaqm bitmiş bir fikri ifadə edən, ritmik birləşən söz qrupudur (L.V.Şerba, V.V.Vinoqradov) və başqaları isə (F.de Sössür, Ş.Balli, F.Mikuş, B.V.Tomaşevski, S.İ.Kartsevski) sintaqmı fonetik yox, sintaktik hadisə adlandırırlar. Sintaqm haqqında nəzəriyyənin əsasını qoymuş akademik L.V.Şerba onu fonetik hadisə adlandırmışdır. L.V.Şerba yazır: “Nitq - fikir prosesində vahid məna bütövlüyü ifadə edən, bir ritmik qrupdan, eləcə də onların bir neçəsindən ibarət olan fonetik vahidi, mən sintaqm adlandırırım” [5, s. 87].

Nəticə

Beləliklə, elmi marağın əsas obyektini söz birləşməsinin - relyativ sintaqmın, onun nominativ funksiyasının kombinator linqvistikasının tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilməsidir. Bu sahədə artıq əldə olunan uğurlar aşağıdakılara geniş imkan yaradır: Azərbaycan dili vahidlərinin uyğunluq təbiətinin ingilis dili ilə müqayisədə dərinlən araşdırmaq; kombinator linqvistikasının Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında aparılan kombinator araşdırmalar fonunda relyativ sintaqmın tədqiq edilməsi mərhələsində olan universal metadilinin formalaşmasına yardımçı olacaq, müqayisəli-tipoloji araşdırmaları

daha da dərinləşdirəcək; relyativ sintaqmların təhlili nominativ söz birləşmələrinin uyğunluq funksiyasının müəyyən edilməsi və təsvirinə şərait yaradacaq.

XX əsrdə kombinator dilçiliyin inkişafına ən böyük töhfəni Amerika dilçiləri (C.Kats, J.Fodor, U.Vaynrayx) vermişlər.

Onlar sintaqmatik təsvirdə semantikanın zəruriliyini vurğulamışlar. J.R.Firsin rəhbərlik etdiyi London dilçiləri nitqin tədqiqinə diqqət yetirmək zərurətini yalnız onun linqvistik deyil, həm də nitqin dildənkənar xüsusiyyətlərinə aid edirlər. Struktur dilçiliyin irəliləməsinə baxmayaraq, germanşünaslıqda hələ də şifahi vasitələrin formalarının təsnifatı yoxdur. Beləliklə, sinxron german tədqiqatlarında eyni dilə aid olan semioloji sistemlərin qlobal təsvirinə ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat

1. Axundov A.A., (1988). *Ümumi dilçilik*, Bakı, 256s.
2. Виноградов В.В., (1952). Синтаксические взгляды и наблюдения академика Л.В.Щербы, «Ученые записки Московского университета», выпуск 150, Русский язык, 156с.
3. Гвоздев А.Н., (1958). Современный русский литературный язык, ч. II, Синтаксис, Москва, 246с.
4. Соссюр Ф., (2004). *Курс общей лингвистики*, Москва: УРСС, 276 с.
5. Щерба Л.В., (1953). *Фонетика Французского языка*, Москва, 205с.
6. Фёрс Дж. Р., (1962). *Техника семантики, Новое в лингвистике*, Москва: Изд-во иностранной литературы, Вып. 2, 172с.
7. [www.google.com.az// www.langinfo.ru/](http://www.google.com.az//www.langinfo.ru/)

VIEWS OF SOME WORLD LINGUISTS ON SYNTAGMA

Hashim Akbarov

Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan

The article deals with the views of world linguists about syntagmas, researching of syntagma and its nature in the Azerbaijani and English languages. At the same time syntagma is researched as a syntactical unit, classified according to its types.

In European languages researching the syntagma and its nature has intensified in the twentieth century, helped by scientific advances in the field of not only the humanities but also in psychology, anthropology, psycholinguistics, sociology, various fields of knowledge that explore communication processes. Researching of syntagmas in Western schools of linguistics based on the search for a methodology that promotes the creation of the basic fundamentals of communication of different languages. However, various language schools, often due to the nature of the national language and the scope of its operation, in the approach to research, there are differences that are, in fact, remain controversial in the twenty-first century. The object of study in this article is to review the linguistic theories of Germanic studies, the

definition of typological studies which may be used in the development of relative syntagmas (RS) of the Azerbaijani language. The object of our scientific interest is the further development of the theory and its application in consideration of the nature of the Azerbaijani RS - syntagmatic way.

RS in the Azerbaijani language is based on a national basis, but it is possible to use the theoretical definitions and approaches to the analysis of functional-semantic fields, in which the RS is considered on the basis of semantic categories of grammar, taking into account the typological and comparative analysis of languages.

This work is one of the first attempts in this area. Thus, the theoretical and methodological basis of the origin and development of combinatorial linguistics as a fundamental discipline in which we investigate the RS, it should be regarded as theoretical works of Azerbaijani and foreign (Western European and American) linguists.

The American linguists (J.Kats, J.Fodor, U.Vaynraykh) made the greatest contribution to the development of combinatorial linguistics in the twentieth century. They stressed the need of semantics in syntagmatic description. London linguists, headed by J.R.Firth include the need to focus the study of speech is not only its linguistic, but also extra-linguistic features of speech utterances. Despite of the progress of structural linguistics in German studies is still no classification of the forms of verbal means. Thus there is a need for a global description of semiological systems which relate to the same slice in synchronic German studies.

Key words: communication, semantics, semantic-syntactic, syntagma, syntax, syntagmatic relations

ВЗГЛЯДЫ НЕКОТОРЫХ МИРОВЫХ ЛИНГВИСТОВ НА СИНТАГМУ

Гашим Акперов

Лянкяранский государственный университет, Лянкярань, Азербайджан

Статья посвящена взгляды мировых лингвистов о синтагмах, исследованию синтагмы и ее природы в азербайджанском и английском языках. При этом синтагма исследуется как синтаксическая единица, классифицированная по своим типам.

В европейских языках исследования синтагмы и ее природы активизировались в XX веке, чему способствовали научные достижения в области не только гуманитарных наук, но и психологии, антропологии, психолингвистики, социологии, различных областей знаний, исследующих процессы общения. Исследование синтагм в западных лингвистических школах основано на поиске методологии, способствующей созданию основных основ общения разных языков. Однако у различных языковых школ, зачастую обусловленных природой национального языка и сферой его применения, в подходах к исследованию существуют различия, которые, по сути, остаются спорными и в XXI веке. Объектом исследования в данной статье является обзор лингвистических теорий германистики, определение типологических исследований, которые могут быть использованы при разработке относительных синтагм (РС) азербайджанского языка. Объектом нашего научного интереса является дальнейшее развитие теории и ее применение с учетом природы азербайджанского РС – синтагматического пути.

РС в азербайджанском языке базируется на национальной основе, но можно использовать теоретические определения и подходы к анализу функционально-семантических полей, в которых РС рассматривается на основе семантических категорий грамматики с учетом типологической и сопоставительный анализ языков.

Данная работа является одной из первых попыток в этой области. Таким образом, теоретико-методологической основой зарождения и развития комбинаторной лингвистики как фундаментальной дисциплины, в которой мы исследуем РС, следует считать теоретические труды азербайджанских и зарубежных (западноевропейских и американских) лингвистов.

Наибольший вклад в развитие комбинаторной лингвистики в XX в. внесли американские лингвисты (Й.Кац, Дж.Фодор, У.Вайнрайх). Они подчеркивали необходимость семантики в синтагматическом описании. Лондонские лингвисты во главе с Дж.Р.Фиртом считают необходимость сосредоточить изучение речи не только на ее лингвистических, но и экстралингвистических особенностях речевых высказываний. Несмотря на успехи структурной лингвистики, в германистике до сих пор нет классификации форм речевых средств. Таким образом, существует потребность в глобальном описании семиологических систем, относящихся к одному и тому же срезу синхронного германоведения.

Ключевые слова: общение, семантика, семантико-синтаксические, синтагма, синтаксис, синтагматические отношения

Daxil oldu: 15.09.2023;

Çapa qəbul edildi: 24.11.2023;

Çap edildi: 29.12.2023

QLOBALLAŞMA BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRİN KƏSKİNLƏŞMƏSİ KONTEKSTİNDƏ

Kamal Mahmudov

Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan

e-mail: kamal-1965@mail.ru

DOI: 10.30546/.2960-1967.2023.2.48

Xülasə. Məqalədə müasir dövrdə geniş miqyas almış qloballaşmanın yaranma səbəbləri və tarixi kökləri araşdırılmış, bu fenomenə münasibətdə mövcud olan müxtəlif metodoloji yanaşmalar qeyd olunmuşdur. Qloballaşmanın tarixi mərhələləri təsvir edilməklə bu sahədə mövcud olan əsas konsepsiyalar şərh edilmişdir. Bu proses nəticəsində dünyanın təmərküzləşməsinə aparan meyillərin dönməzliyini əsaslandırان ideyaların və ideologiyaların formalaşması ilə yanaşı, inkişafı ləngidən ünsürlər ardıcıl şəkildə aradan qaldırılır. XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində dünyada, xüsusilə də Avro-atlantik məkanda siyasi və iqtisadi inteqrasiya proseslərinin, eyni zamanda antiqloballaşma meyillərinin güclənməsi və alternativ yanaşmaların yaranması prosesi təhlil edilmişdir. Beynəlxalq təşkilatların siyasi proseslərə təsirinin zəifləməsi, regional təşkilatların güc mərkəzlərinə çevrilməsi və qloballaşma prosesinə qarşı olan qüvvələrin fəallaşması fonunda siyasi, iqtisadi və mədəni inkişafın alternativini təklif edən qlokalizasiyanın tərəfdarlarının sayının artması müşahidə olunur.

Açar sözlər: inteqrasiya, qloballaşma, beynəlxalq təşkilatlar, antiqloballaşma, qlokalizasiya

Giriş

Dünyada baş verən iqtisadi, mədəni və siyasi inteqrasiya proseslərini təsvir etmək üçün qloballaşma terminindən istifadə olunur. İmperiyaların, dünya dinlərinin yaranması, iqtisadi və mədəni əlaqələrin genişlənməsi qloballaşmanın əsasını qoymuşdur. Müasir dövrdə dünyanın hər hansı bölgəsində baş verən hadisələr xarakterindən asılı olaraq bütün planetə təsir göstərə bilər. Bu əlbəttə ki, informasiya texnologiyalarının inkişafı, sərhədlərin şəffaflaşması və müxtəlif səpkili əlaqələrin genişlənməsi ilə bağlıdır. Kürəşəl proses olaraq qloballaşma beynəlxalq münasibətlər sistemində də təsir göstərir. Qloballaşmanın genişlənməsinə qarşı olan qüvvələrin fəallaşmasına və onun alternativini təklif edən qlokalizasiya hərəkətinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Qloballaşma beynəlxalq münasibətlərin kəskinləşməsi kontekstində

Qloballaşma insan toplumlarının yaxınlaşması və fərqliliklərin aradan qaldırılmasını ehtiva edən dünya miqyaslı hadisədir. O, özündə informasiya texnologiyalarında baş vermiş inqilabı, iqtisadi inteqrasiyasını, etik-mədəni stereotiplərin dəyişilməsi və müasir dövrün universal dəyərlərini özündə əks etdirən yeni siyasi-iqtisadi və sosial-mədəni münasibətlərin formalaşması prosesini ifadə edir. Bu proses beynəlxalq münasibətlər sistemində bir sıra mühüm yeniliklər gətirmişdir. Bəzi beynəlxalq təşkilatlar dünyada hüquq normalarının riayət olunmasına nəzarət funksiyasını yerinə yetirirlər (Beynəlxalq Tribunal, İnterpol və s.). Müasir dövrdə siyasi, iqtisadi və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığın genişlənməsi nəticəsində

müxtəlif qurumların güc mərkəzləri kimi formalaşması prosesi də sürətlənmişdir (Avropa İttifaqı, NATO, ŞƏT, BRİCS, Türk Dövlətləri Təşkilatı).

Dünyada gedən inteqrasiya prosesləri dəyərləndirilərkən müxtəlif terminlərdən istifadə olunurdu. Bir termin kimi “qloballaşma” ilk dəfə olaraq 1963-cü ildə kanadalı alim Marşal Mak Luhan tərəfindən işlədilib. Marşal Mak Luhan bu qənaətə gəlmişdir ki, dünyanın böyük bir parçasında “qlobal kənd”in formalaşması prosesləri gedir. Bir sıra tədqiqatçılar isə belə hesab edirlər ki, bu termin ilk dəfə olaraq 1980-ci illərdən başlayaraq ABŞ-ın Harvard, Stenford, Kolumbiya universitetlərində istifadə olunmuş və qısa bir müddət ərzində elmi leksikona daxil olmuşdu [3].

Texnologiyanın sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq qloballaşmanın miqyası da genişlənir. Nəticədə qloballaşan cəmiyyətlərdə ünsiyyət və sosiallaşma xeyli asanlaşmışdır. İnformasiya texnologiyalarının son inkişaf sürəti isə dünyada “məsafənin” xeyli “qısalmasına” səbəb olmuşdur.

Qloballaşma prosesinin tarixi uzaq XII-XIII əsrlərə gedib çıxır. Bu, dövr Qərbi Avropada bazar münasibətlərinin formalaşması ilə bağlı idi. Məşhur ABŞ sosioloqu, “sistem analizli dünya“ konsepsiyasının banilərindən biri İmmanuil Vallersteyn fikrincə sonrakı dövrlərdə qloballaşma prosesi müəyyən tənəzzül yaşasa da, XV-XVI əsrlərdə Böyük coğrafi kəşflərin edilməsi ilə əlaqədar yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşmanın aydın ifadə olunan cizgiləri hələ qədim dünyanın etnik-siyasi və hərbi-iqtisadi ekspansiyası, həmçinin qlobal ticarət-iqtisadi əlaqələr kontekstində özünü ifadə edirdi [2, s.157]. Çoxetnoslu və çoxkonfessiyalı Assuriya, Əhəməni, Makedoniyalı İsgəndər, Roma, Ərəb Xilafəti, Monqol, Osmanlı imperiyalarının yaranması və Böyük coğrafi kəşflərdən sonra genişlənən müstəmləkə işğallarını tarixdə qloballaşmanı stimullaşdıran siyasi, iqtisadi və mədəni amillərdən hesab etmək olar. Dünya ticarətinin və vahid bazarın yaranması, ərazilərin siyasi cəhətdən bölüşdürülməsi sivilizasiyalararası əlaqələri intensivləşdirərək inteqrasiya proseslərini sürətləndirdi. Qloballaşmanın hərəkətverici qüvvələrindən biri kimi böyük maliyyə resurslarına və siyasi gücə malik olan transmilli korporasiyaları da qeyd etmək lazımdır. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq TMK-lar iqtisadi inteqrasiya prosesində çox önəmli rol oynayırlar.

Qloballaşmanın yaranması və inkişaf tarixi haqqında fərqli mülahizələr mövcuddur. Bu mülahizələrdən birinə görə tarixdə bir neçə qloballaşma dalğası mövcud olmuşdur:

- Birinci dalğa - İnsanın Şərqi Afrikadan bütün dünyaya yayılması prosesi olmuşdur;
- İkincisi - Qəbilə ittifaqlarının meydana gəlməsi;
- Üçüncüsü - İlk dövlətlərin yaranması;
- Dördüncüsü - Roma, Çin və s. imperiyaların formalaşması;
- Beşincisi - Kolumbdan üzü bəri - XX əsrə qədərki dövr

Cinli mütəxəsis Van Deysuan bu haqda yazır: “Ən geniş mənada tarixi aspektdə götürdükdə belə demək olar: hər bir konkret dalğa bəşəriyyət tarixinin mürəkkəb və çoxçalarlı

mərhələlərini əks etdirmişdir [1, s.18]. Qloballaşmanın yaranmasına dair mülahizələr fərqli olsa da, Böyük coğrafi kəşflərdən sonra dünyada gedən proseslər qloballaşmanın məhz bu dövrdə yarandığını göstərir. Qədim tarixə malik olan qloballaşma prosesi obyektiv xarakter daşıyır, dünyanın bütün bölgələrini və cəmiyyət həyatının demək olar ki, bütün sferalarını əhatə edir. Müasir dövrdə bu prosesə münasibətdə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bu yanaşmalar qloballaşmanın mahiyyətini və perspektivlərini fərqli aspektlərdən şərh edir.

Birinci metodoloji yanaşma qlobal iqtisadi artım dövrü ilə bağlıdır. Bu metodoloji yanaşmanın tərəfdarlarından olan R.Darendorf, F.Nuşeler, O.Lafonten, B.Geyts, B. Klinton və başqalarının fikrincə qloballaşma iqtisadi inkişafın intensivləşməsi və çiçəklənmənin yeni mərhələsidir. Bu metodoloji yanaşmanın tərəfdarlarının fikrincə bəşəriyyəti narahat edən qlobal problemləri qloballaşma prosesi nəticəsində aradan qaldırmaq mümkündür.

İkinci metodoloji yanaşma qlobal multimədəni cəmiyyət dövrü ilə bağlıdır. Bu metodoloji yanaşmanın ən parlaq nümayəndəsi S.Hantinqtondur. Onun fikrinə görə, qloballaşma dünyada münaqişə ocaqlarının artmasına səbəb olur. İqtisadi inkişaf qloballaşma prosesi zamanı geosiyasi mənzərəni dəyişdirir, bu da çoxlu sayda yeni münaqişələrə səbəb olur.

Üçüncü metodoloji yanaşma isə solumun sistemli transformasiya yanaşması ilə xarakterizə edilir. Bu metodoloji yanaşmanın tərəfdarlarının fikrincə qloballaşma milli-mədəni inteqrasiya prinsiplərinə söykənən ənənəvi siyasi qaydaların sona çatmasıdır. Bu metodoloji yanaşmanın nümayəndələri əsasən siyasi sahədə baş verən dəyişikliklərə diqqət yetirirlər.

Dördüncü metodoloji yanaşmanın tərəfdarları isə qloballaşma prosesinə çox bədbin münasibət bəsləyir, bu prosesi mədəniyyət və ənənələrin ləğvü kimi səciyyələndirilir. Bu yanaşmanın nümayəndələrini antiqlobalist mövqedən çıxış edərək, qloballaşmanın gətirdiyi mənfi fəsadları qabarıq bir tərzdə nümayiş etdirirlər [3]. Bu baxışların hər biri reallığı əks etdirsə də, son illərdə etno-siyasi münaqişələrin kəskinləşməsi, müasir dünyada ən böyük və təhlükəli qarşıdurmaların varlığı və kəskin sosial təbəqələr arasında deyil, müxtəlif mədəni kimliklərə malik xalqlar arasında baş verəcəyini iddia edən S. Hantinqtonun fikirlərini təsdiq edir [12, s.24].

Genişmiqyaslı müharibələr, iqtisadi və siyasi böhranlar qloballaşma prosesini ləngitsə də, XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq o, yenidən sürətlənməyə başladı. İkiqütblü siyasi sistemin mövcud olduğu “soyuq müharibə” dövründə formalaşan, ideoloji əsaslara söykənən hərbi-siyasi blok və ittifaqlar qloballaşma prosesinə mənfi təsir göstərirdi. Dünyada genişlənən inteqrasiya prosesləri sosializm sisteminin süqutundan sonra xüsusilə gücləndi. XX yüzilliyin 90-cı illərinin əvvəllərində beynəlxalq münasibətlər sistemi keyfiyyətcə yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Qloballaşmanın geniş vüsət aldığı müasir dövrdə bu proses əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq çoxsaylı milli və ideoloji konsepsiyaların yaranmasına təkan

verdi. Bu prosesin əsası sayılan iqtisadi inteqrasiyanın miqyası daha da genişlənir. Eyni zamanda beynəlxalq münasibətlərin inkişafında da qloballaşma mühüm amilə çevrilmişdir.

Qloballaşmanın ABŞ konsepsiyasında bu ölkədə mövcud olan dəyərlər sistemi nümunə olmaqla demokratiyanın dünyaya yayılması və onun müdafiəçisi kimi ABŞ-ın hegemonluğuna, Avropa konsepsiyasında Qərbi dəyərləri əsasında avrointeqrasiyaya üstünlük verilir. Rusiyanın qloballaşma konsepsiyasının əsasında Avroasiya məkanında bu ölkənin xüsusi missiyasının olması durur. Məqsəd isə “rus dünyası” ideyası əsasında keçmiş Sovet imperiyasını yeni formada bərpa etməkdir. Son illərdə iqtisadi gücünü sürətlə artıran və beynəlxalq münasibətlər sistemində fəal rol oynayan Çinin qloballaşma konsepsiyasında bu ölkədə formalaşmış Konfusi əxlaqı mühüm yer tutur. Dünyanın aparıcı ölkələrinin qloballaşma prosesinə öz maraqları çərçivəsindən yanaşmalarına baxmayaraq obyektiv xarakter daşıyan bu proses bəşər tarixinin müasir inkişaf mərhələsində böyük rol oynayır.

Sovet İttifaqının və dünya sosializm sisteminin dağılması, 70 il sivilizasiyaları “doğma-özgə” əlamətləri ilə parçalayan “dəmir pərdənin” aradan qaldırılması, keçmiş SSRİ məkanına daxil olan ölkələrin yeni sosial-iqtisadi, ictimai-mədəni və siyasi əsaslarda Müstəqil Dövlətlər Birliyində (MDB) təmsil olunması, 1992-ci ildə isə Avropanın çox böyük bir hissəsinin 7 fevral 1992-ci il tarixində bağlanmış Maastrix (Niderland) müqaviləsi əsasında təşkil olunmuş Avropa Birliyinə cəlb edilməsi digər planetar miqyaslı hadisələrlə bağlı idi [2, s.157]. Beləliklə dünyada baş verən siyasi-iqtisadi dəyişikliklər inkişaf etmiş və beynəlxalq münasibətlərdə aparıcı rol oynayan dövlətlərin əksəriyyətinin yer aldığı Avro-atlantika məkanında inteqrasiya proseslərini genişləndirdi. Bunun əsas səbəbi beynəlxalq münasibətlərdə daha aktiv rol oynamaq istəyi və iqtisadi rəqabət qabiliyyətini artırmaqdır. Sosializm sisteminin çöküşündən sonra Şərqi Avropada və qismən də keçmiş SSRİ məkanındakı dövlətlər iqtisadi inkişafa və əhalinin rifah səviyyəsinin artırılmasına nail olmaq, təhlükəsizliklərini təmin etmək üçün Aİ və NATO-ya üzv olmağı prioritet vəzifə kimi müəyyənləşdirdilər. Bu dövlətlər üçün Aİ iqtisadi inkişafa təminat verən bir qurumdursa, NATO hərbi-siyasi bloku mümkün ola biləcək hərbi təhlükələrdən sığortalanmağın qarantı hesab olunur.

Soyuq müharibənin başa çatmasından sonra Aİ Şərqi Avropanın keçmiş kommunist ölkələri ilə onların siyasi sistemlərini və iqtisadiyyatlarını Aİ kriteriyalarına uyğunlaşdırmaq üçün işləməyə başladı. 1998-ci ilin martında Kipr, Çexiya, Estoniya, Macarıstan, Polşa və Sloveniya ilə danışıqlar başladı. 1999-cü ilin dekabrında isə danışıqlar daha 6 ölkənin- Bolqarıstan, Latviya, Litva, Malta, Rumıniya və Slovakiyanın üzünə açıq elan olundu. 2001-ci ildə bu ölkələrdən onuna, Kipr, Çexiya, Estoniya, Macarıstan, Latviya, Litva, Polşa, Sloveniya və Maltaya danışıqların son mərhələsi təklif olundu. Nəticə etibarilə bu ölkələrlə müqavilə 16 aprel 2003-cü ildə imzalandı və onların üzvlüyü 1 may 2004-cü ildə təsdiq olundu. Bolqarıstan və Rumıniya ilə danışıqların əsas hissəsi 2004-cü ilin dekabrında bitməli də, onların rəsmi üzvlüyü 2007-ci ilin 1 yanvarında təsdiqləndi. 1 iyul 2013-cü ildə Xorvatiyanın

da üzvliyə qəbul olunması ilə Aİ üzvlərinin sayı 28-ə çatdı [6, 12-13]. Avropada inteqrasiya prosesinin genişlənməsi ilə yanaşı Avropa Birliyindən ayrılan dövlətlər də oldu. 1973-cü ildə Danimarka Avropa Birliyinə üzv olarkən bu dövlətin bir hissəsi kimi Qrenlandiya da onun üzvü oldu. 1982-ci ildə adada referendum keçirildi və əhali AB-dən ayrılmağı dəstəklədi. 1985-ci ildə Qrenlandiya AB-dən ayrıldı. 2016-cı ildə Birləşmiş Krallıqda keçirilmiş referendum nəticəsində seçicilər ölkənin Aİ-nı tərk etməsinə səs verdilər. Əgər Qrenlandiyanın ayrılması iqtisadi səbəblərlə bağlı olub demək olar ki, təsirsiz ötüşsə də, Avropa İttifaqında üçüncü iqtisadiyyata malik olan Birləşmiş Krallığın qurumdan ayrılmasının mühüm siyasi və iqtisadi təsirləri oldu. Ölkənin Aİ-dan ayrılmasının əsas səbəbi britaniyalıların Avropa İttifaqında dərinləşən inteqrasiyanın ölkənin dövlət suverenliyini məhdudlaşdırması təhlükəsindən narahat olmaları idi.

NATO - nun strateji baxışına əsaslanan genişlənmə siyasəti son 23 ildə davamlı olaraq həyata keçirilir. Ümumiyyətlə, NATO-nun genişlənmə siyasəti yeni olmamaqla yanaşı təşkilatın təsir dairəsini və gücünü artırmaq strategiyası kimi dəyərləndirilir. Kollektiv Qərbin təhlükəsizlik “çətiri” olan Alyans bu günə kimi səkkiz genişlənmə mərhələsindən keçib. NATO-nun şərqə doğru genişlənməsinin nəticəsi olaraq hal-hazırda təşkilat Avropa kontinentinin böyük hissəsini əhatə edir. Üç Avropa ölkəsi, Bosniya - Herseqovina, Ukrayna və Gürcüstan Alyansa üzv olmaq istəyini xarici siyasətlərinin əsas prioritetlərindən biri kimi müəyyənləşdirib [8]. 2022-ci ildə Rusiya-Ukrayna müharibəsinin başlanması beynəlxalq münasibətlər sisteminə böyük təsir göstərdi. Müharibə və Qərb ölkələri tərəfindən Rusiyaya qarşı sanksiyaların tətbiq edilməsi beynəlxalq iqtisadi əlaqələrə mənfi təsir göstərir. Ənənəvi olaraq birtərəfli siyasəti yeridən Şimali Avropa dövlətləri İsveç və Finlandiya NATO-ya üzv olmaq üçün müraciət etdilər və onların müraciəti qəbul edildi. Eyni zamanda Qərbin sanksiyaları ilə üzləşmiş Rusiya Çin, İran, Hindistan və Avro-atlantika məkanından kənarında yerləşən digər ölkələrlə iqtisadi-siyasi əlaqələrini genişləndirməyə çalışır. Beynəlxalq münasibətlərin kəskinləşməsi şübhəsiz ki, qloballaşma prosesinə də təsir göstərir.

Bəzi mülahizələrə görə qloballaşma konsepsiyası müasir dünyada yeni düzən yarada biləcək ideyalar sistemidir. Qloballaşma tərəfdarlarının fikrincə bu proses insanların hüquq və azadlığını genişləndirəcək, dini, mədəni və siyasi tolerantlığı artıracaq, əhalinin rifah səviyyəsini yüksəldəcəkdir. Mövcud ekoloji (qlobal istiləşmə, ətraf mühitin çirklənməsi), sağlamlıq (SPİD, “quş qripisi”, covid-19 və s.), iqtisadi (zəngin ölkələrlə kasıb ölkələr arasında uçurumun dərinləşməsi), sosial (kütləvi yoxsulluq), siyasi (etno-siyasi münaqişələr) və təhlükəsizlik (terrorçuluq, beynəlxalq hüquqa riayət olunmaması) problemlərini hətta böyük dövlətlər belə təkbəşinə həll etmək iqtidarında deyillər. 11 Sentyabr terror aktı və İŞİD terror təşkilatının insanlığa qarşı törətdiyi cinayətlər bunu bir daha göstərdi.

Qloballaşmaya münasibət həmişə fərqli və ziddiyyətli olmuşdur. Bu gün də bu hadisəni öz etnik-mədəni identikliyi, rifah halı və suverenliyi üçün təhlükə hesab edən cəmiyyətlər və ölkələtlər mövcuddur. Avropadan kənarında, əsasən də Asiyada yerləşən bəzi dövlətlər

qloballaşmanı Qərb dəyərlərinin və unifikasiyanın təbliği və yayılması kimi dəyərləndirirlər. Maraqlıdır ki, Qərb ölkələrində də cəmiyyətin önəmli hissəsi qloballaşmaya müsbət yanaşmır.

Avropada bir çox mütəxəssislər hesab edirlər ki, qloballaşma milli əlamətlərin, mədəniyyətlərin sıxışdırılmasına, tənəzzülünə gətirib çıxaracaq. Mühafizəkar İngiltərə bu prosesə empirik yanaşmağa üstünlük verir, Norveç ölkə daxilində iqtisadiyyatın zəifləməsindən, sosial problemlərin yaranmasından ehtiyatlanır, AI girmir. Fransa dilini, mədəniyyətini yad təsirlərdən qorumaq üçün get-gedə aktivləşir, gizli emiqrant axınlarına qarşı mübarizəni sərtləşdirir [5, s.193].

XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq dünyada demokratik idarə üsuluna malik dövlətlərin iqtisadi inkişaf sürəti avtoritar dövlətlərlə müqayisədə daha yüksək idi. İnkişaf etmiş kapitalist ölkələri ilə rəqabət aparən avtoritar siyasi sistemə malik olan Sovetlər Birliyi başda olmaqla sosialist bloku ölkələri uğursuzluğa düşər oldular. Planlı təsərrüfata əsaslanan sosialist iqtisadi sisteminin tarixin sınağından çıxma bilməməsi bu blokun süqutunun əsas səbəblərindən biri idi.

Harvard universitetinin iqtisadçısı Ceffri Saks araşdırmışdır ki, 1970-90-cı illərdə inkişaf etməkdə olan açıq sistemli ölkələrin iqtisadi inkişaf göstəriciləri, orta hesabla 4,5%, nisbətən qapalı ölkələrin inkişafı isə 1%-dən aşağı olmuşdur. Dünyada iqtisadi inkişafın mənzərəsi bu gün dəyişib. Çin və Hindistanın göstəriciləri təəccüb doğurur [5,194]. XX əsrin sonlarında geniş islahatlar keçirən Çin yeni əsrin əvvəllərində iqtisadi inkişafda böyük uğurlar əldə edərək dünyanın ikinci iqtisadiyyatına çevrildi. Liberal Qərb dəyərlərini qəbul etməyən, kommunist ideologiyası və təkpartiyalı siyasi sistemə əsaslanan Çin dövlətinin iqtisadi uğurları, yalnız açıq sistemli ölkələrin yüksək iqtisadi göstəricilərə nail olmasının mümkünlüyü haqqında dünyada formalaşmış tezisi şübhə altına aldı. Çinlə yanaşı iqtisadi gücünü xeyli artırmış Hindistan da dünyanın iqtisadi və siyasi həyatında daha fəal rol oynamaq iddiasındadır. BRİCS ölkələri (Braziliya, Rusiya, Hindistan, Çin, Cənubi Afrika Respublikası) dünya maliyyə sistemində daha fəal rol oynamaq üçün yeni layihələr həyata keçirməyi planlaşdırırlar. 2023-cü ildə Səudiyyə Ərəbistanı, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, İran, Misir, Argentina və Efiopiyanın təşkilata qoşulması qurumun nüfuzunun artdığını göstərir. İnteqrasiya səviyyəsinin dərinləşəcəyi halda bu təşkilat Qərb dövlətlərinin dominantlıq etdiyi beynəlxalq iqtisadi təşkilatlara rəqib ola bilər.

XX əsrin sonunda tamamilə təbii gözləntilər məcrasında aparıcı müəlliflərin ideoloji mübarizənin olmadığı şəraitdə yeni dünya nizamının formalaşması barədə proqnozların əks olunduğu fundamental paradixmaların dəyişməsi haqda araşdırmaları ortaya çıxmağa başladı. Bu istiqamətdə əlamətdar işlərdən biri məşhur Amerika filosofu Frensis Fukuyamanın “Tarixin sonu və sonuncu insan” kitabı oldu. Müəllif bu kitabda Qərb dəyərlərinin kommunizm üzərində zəfərinin semantikasını təsvir edib. Bu əsərdə ifadə olunmuş baxışların əsasını təşkil edən ideyaya görə Qərb nümunəli demokratiyanın yayılması geosiyasi və sosiomədəni təkamülün bəşəriyyət üçün son mərhələsini reqlamentləşdirməli idi. Lakin

F.Fukuyamanın nəzəriyyəsi tarixin sonundan xəbər vermirdi, yalnız qlobal ideoloji sarsıntılar, müharibələr və inqilablar dövrünün başa çatmasını postulat şəklində bəyan edirdi. Lakin beynəlxalq münasibətlər sisteminin sonrakı inkişafı əyani şəkildə göstərdi ki, suveren dövlətlərə liberal demokratiya konsepsiyasını inkişafın yeganə rəşional modeli kimi zorla qəbul etdirmək cəhdləri həm vaxtımdan tez, həm də səhvdir [7]. Təkcə varlılar və kasıblar arasında deyil, ümumilikdə zəngin və kasıb ölkələr arasında da uçurum getdikcə genişlənir. XX əsrin sonunda dünyanın ən zəngin ölkələrində yaşayan əhalinin 20%-inin payına dünyada istehsal olunan ümumi məhsulun 86%-i düşür. Sonuncu beşlikdə yer alan ölkələrin isə bu göstərici cəmi 1%-i təşkil edir. Ətraf mühitin çirklənməsinə görə də post-sənaye ölkələri liderlik edir [10]. Qloballaşma prosesi inkişaf etməkdə olan ölkələrə müəyyən perspektivlər vəd etsə də, obyektiv reallıq proqnozları təsdiqləmir. Müasir dövrdə zəngin ölkələrlə kasıb ölkələr arasında iqtisadi fərqlər kifayət qədər böyükdür. Onu da qeyd etmək lazımdır inkişaf etmiş ölkələrin mütləq əksəriyyəti Avropa dövlətləridir. Amerika qitəsində bu qrupa ABŞ və Kanada, Asiyada Yaponiya, Cənubi Koreya, İsrail, Sinqapur və Tayvan, Okeaniyada Avstraliya və Yeni Zelandiya daxildir. Bu isə onu göstərir ki, bir neçəsi istisna olmaqla Asiya, Afrika və Latın Amerikasındakı keçmiş müstəmləkə və yarımmüstəmləkə ölkələr inkişaf səviyyələrinə görə yenə də əksəriyyəti Avropa ölkələri olan inkişaf etmiş dövlətlərdən geri qalırlar.

Bu isə öz növbəsində inteqrasiya proseslərinin genişlənməsinin bəşəriyyət qarşısında duran sosial-iqtisadi problemlərin həll etməyə qadir olması ideyasını şübhə altına alır. Aİ və NATO-dakı inteqrasiya prosesləri Rusiya tərəfindən öz təhlükəsizliyinə təhlükə kimi qiymətləndirilir. Digər tərəfdən Asiya-Sakit okean regionunda ABŞ və Çin arasında gərginlik vardır. Beynəlxalq təşkilatların, xüsusilə də ən nüfuzlu beynəlxalq təşkilat olan BMT-nin beynəlxalq hüququn pozulmasının qarşısını ala bilməməsi və münəaqışələrin həllində fəaliyyətsizliyi beynəlxalq münasibətlər sisteminin və beynəlxalq institutların ciddi böhran keçirdiyini göstərir. Bu isə öz növbəsində orta və kiçik dövlətləri iqtisadi və təhlükəsizlik məsələlərinin həllində beynəlxalq qurumlara müqayisədə daha çox regional təşkilatlarla əməkdaşlığa sövq edir.

Nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlardan biri də Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatıdır. ŞƏT regional əməkdaşlıq təşkilatıdır. Əsas əməkdaşlıq mövzusu təhlükəsizlik olan ŞƏT ilk olaraq 1996-cı ildə Çin, Rusiya, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Tacikistan tərəfindən Şanxay Beşliyi adı ilə yaradılıb. 2001-ci ildə Özbəkistanın da qatılması ilə adı Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı olaraq dəyişib. 2005-ci ildə Hindistan və Pakistan da təşkilata müşahidəçi qismində qatılıb, 2017-ci ildə tam üzvlüyə keçiblər. Beləcə, təşkilatın üzv sayı səkkizə çatıb. Təşkilata üzvlük müqaviləsini 15 sentyabr 2022-ci ildə son zirvə görüşündə imzalayan İran 2023-cü ilin aprelində tam hüquqlu üzv olmuşdur. ŞƏT daxil olan ölkələrin əhalisi dünya əhalisinin 40 faizini təşkil edir [4]. Asiyada Rusiya və Çin arasında təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi ŞƏT-in yaradılmasının əsas məqsədi hesab olunur. Təşkilatın üzvləri

təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq edib birgə hərbi təlimlər keçirsələr də, bu təşkilat hərbi ittifaq deyildir. ŞƏT-in yaradılmasında əsas məqsəd bölgə ölkələrini kənar təzyiqlərdən və müdaxilələrdən qorumaqdır. Əgər bu təşkilata daxil olan Mərkəzi Asiya dövlətlərinin əsas hədəfi daha çox təhlükəsizliklərini təmin etmək və mümkün xarici təsirlərdən qorunmaqdırsa, Rusiya və Çin təşkilata üzv olan bölgə ölkələri ilə əlaqələrini inkişaf etdirməklə Qərblə siyasi, iqtisadi və hərbi qarşılıqlı əməkdaşlıq gücləndirməyə çalışırlar. Bir çox münaqişə ocaqlarının və mübahisəli sərhədlərin mövcud olduğu Avrasiya materikində bir sıra ölkələr fərqli səbəblərdən bu təşkilatla əməkdaşlığı genişləndirirlər. Monqolustan, Əfqanıstan və Belarusun müşühidəçi statusa malik olduğu ŞƏT-ə Aİ-na üzv qəbul edilməyən Türkiyənin maraq göstərməsi, Şri Lanka, Kamboca, Azərbaycan, Ermənistan, Nepal, Misir və Qətərlə yanaşı dialoq tərəfdaşı olması, təşkilatın nüfuzunun artdığını göstərir.

Ukrayna-Rusiya müharibəsi, Tayvanla əlaqədar olaraq ABŞ və Çin arasındakı gərginlik Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının beynəlxalq münasibətlər sistemindəki yerinə və bu təşkilata münasibətə də təsir göstərir. Qərblə mütəxəssislər Rusiya və Çinin daxil olduğu bu nüfuzlu beynəlxalq təşkilatı avtoritar ölkələr birliyi kimi dəyərləndirməklə ona ehtiyatla yanaşırlar. Eyni zamanda Avro-atlantika məkanından kənar yaranan bu təşkilatın cəlbediciliyinin artması dünyanın güc mərkəzləri arasında mübarizənin kəskinləşdiyini göstərir.

Şübhə yoxdur ki, bir çox nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar bu və ya digər şəkildə böhran keçirir: məsələn, NATO, Fransa prezidenti Emmanuel Makronun fikrincə, “beyin ölümü” yaşayır, ÜTT isə bir sıra analitiklər üçün “ölüdür”. Qloballaşma ilkin mərhələdə yenidən strukturlaşma və yenidən təşkil edilmədən daha çox parçalanma və məhv etmə ilə xarakterizə olunur. ABŞ keçmiş prezidenti Donald Trampın pozucu potensialı əməkdaşlıq sazişlərinə və institutlarına mənfi təsir göstərərək onların məqsədəuyğunluğunu şübhə altına aldı, çünki onların əksəriyyəti üçün dünyanın ən böyük dövlətinin qəbul etdiyi qərarlar səmərəli fəaliyyətin əsas şərti idi [11]. Beynəlxalq təşkilatların qərarlarının münaqişədə iştirak edən tərəflər üçün müstəsna olaraq tövsiyə əhəmiyyəti kəsb etməsi, onların mübahisələrin tezliklə həll edilməsindəki roluna neqativ təsir göstərir. Münaqişələrin artması, uzun sürən xarakter alması və beynəlxalq sülhə təhlükə yaratması onları tezliklə aradan qaldırmağa imkan verən təsirli vasitələr sistemi yaratmağı aktual problem kimi qarşıya qoyur [9, s.361]. Beynəlxalq təşkilatların, xüsusilə də BMT-nin öz missiyasını yerinə yetirə bilməməsi, böyük güclər arasında rəqabətin kəskinləşməsi nəticəsində yeni münaqişə ocaqlarının yaranması, Qərb ölkələri tərəfindən bəzi ölkələrə qarşı sanksiyaların tətbiq edilməsi və epidemiyalar müasir dövrdə qloballaşmaya mənfi təsir edən əsas amillərdir.

Güclü miqrasiya axınları və yeni ölkələrdə miqrantların həyatı müasir həyatın əsas probleminə çevrilib. Tanınmış kulturoloq V.Kimlika vurğulayır ki, “bu gün bir çox inkişaf etmiş ölkələrin ictimaiyyəti öz ölkələrində immiqrasiya artımından narahatdır. Bu, immiqrantların ölkəyə girişinin məhdudlaşdırılması, onların təcrid edilməsi və ya assimilyasiyasına yönəlmiş çoxsaylı tədbirlərdə özünü göstərir [13]. Qloballaşma prosesinə

tam paralel olaraq, etnik-milli birliklərin inkişafına, milli-mədəni dəyərlərin qorunmasına, “özgə dəyərlərin” lokal mədəni mühitə nüfuz etməsinə qarşı sanballı arqumentlərin və mübarizə taktikasının yaradılmasına istiqamətlənmiş daha bir fenomen mövcuddur ki, o, “qlokalizasiya” adlanır. Qlobalizasiyanın fonunda qlokalizasiya regional və milli müxtəlifliklərin silinməsinin və yox edilməsinin tam əksinə olaraq, onların qorunması və möhkəmləndirilməsi kimi təzahür edir. Qlokallaşmanın əsasında “desentralizasiya olunmuş ədalətli dünya” ideyası durur [2, s.159].

Sosializm sisteminin süqutundan sonra Qərb ölkələrinin dominantlıq etdiyi beynəlxalq təşkilatların mühüm rol oynadığı Avro-atlantika məkanından kənarında Qərb dəyərlərinin yeni bölgələrə nüfuz etməsi ilə birqütblü dünya düzəninə formalaşması prosesi başladı. Lakin XXI əsrin ilk onilliyindən başlayaraq Rusiya və Çinin siyasi və iqtisadi ambisiyaları, eyni zamanda Hindistan, Braziliya, Türkiyə və digər regional güclərin yürütdükləri xarici siyasət ikinci dünya müharibəsindən sonra formalaşmış beynəlxalq münasibətlər sisteminin ciddi böhran keçirdiyini göstərir. Ciddi əngəllərlə qarşılaşan qloballaşmanı əvəzləyəcək ideyalar yayılmaqda davam etsə də, bu prosesin fərqli alternativləri onunla rəqabət apara biləcək qədər populyar deyillər.

“Deqloballaşma”, millətçilik meyilləri və suverenliyə qayıdış çağırışlarına baxmayaraq, qloballaşma dayanmır, əksinə, istiqamətini kökündən dəyişir və sürətlə inkişaf edir. Yeni qloballaşma yeni idarəetmə və əməkdaşlıq üsullarının yaranmasına səbəb olur və buna görə də mövcud dünya nizamına meydan oxuyur [11].

Yeni dövrdə Avropa sivilizasiyası sürətlə inkişaf etməyə başladı. Avropa ölkələrində sənaye çevirilişi dünyanın digər regionlarından daha tez baş verdiyi üçün bu qitə iqtisadi cəhətdən dünyanın ən inkişaf etmiş bölgəsinə çevrildi. Texnoloji üstünlüklərindən istifadə edən Avropanın inkişaf etmiş dövlətləri siyasi və mədəni dəyərlərini, Qərb həyat tərzini dünyada geniş şəkildə yayırdılar. Buna görə də qloballaşma müəyyən mənada Qərb dəyərlərinin yer kürəsinin müxtəlif bölgələrinə nüfuz etməsi kimi də qiymətləndirilə bilər. İkinci dünya müharibəsindən sonra yeni vüsət alan qloballaşma prosesinə XX əsrin sonunda keçmiş sosialist bloku ölkələrinin də qatılması inteqrasiya proseslərini daha da sürətləndirdi. Lakin siyasi və iqtisadi rəqabətin kəskinləşməsi, beynəlxalq hüququn bəzi hallarda işləməməsi qloballaşma prosesinə mənfi təsir göstərir. Müasir dövrdə qloballaşma ilə yanaşı milli-mədəni dəyərlərin qorunub saxlanmasına və “özgə” dəyərlərin ənənəvi dəyərlər sisteminə təsirinə qarşı yönəlmiş qlokalizasiya adlanan antiqlobalistlər hərəkatı da genişlənməkdədir. Maraqlıdır ki, antiqlobalistlər hərəkatı da, qloballaşma kimi Avropada yaranmışdır. Avro-atlantika məkanından kənarında antiqlobalistlər Qərbin liberal dəyərlərinin nüfuz etməsinə qarşı çıxdıqları halda, Qərb ölkələrində isə onlar immiqrantların axını ilə əlaqədar olaraq öz dəyərlərini mümkün təhlükələrdən qorumaq uğrunda mübarizə aparırlar.

Nəticə

XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində qloballaşma prosesinin genişlənməsi ilə yanaşı etno-siyasi münaqişələr də geniş miqyas aldı. Qərbi ölkələrinin dominantlıq etdiyi beynəlxalq təşkilatların münaqişələri nizamlaya bilmədiyi üçün nüfuzlarını itirmələri ilə yanaşı, Avro-atlantika məkanından kənarında regional təşkilatların formalaşması prosesi sürətləndi. Ənənvi dəyərlərinə üstünlük verən Çin və Rusiyanın təkqutblü dünya düzənini qəbul etməmələri, nəqliyyat dəhlizləri və resurslar uğrunda rəqabətin və qarşıdurmaların kəskinləşməsi fonunda qlobalizasiya hərəkəti qloballaşmaya alternativ kimi meydana çıxmışdır. Obyektiv xarakter daşmasına baxmayaraq qloballaşma prosesi ciddi problemlərlə qarşılaşır. Son illərdə dünyada cərəyan edən proseslər qloballaşmanın müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılmasının vacib olduğunu göstərir.

Ədəbiyyat

1. Aslanova R. (2004). *Qloballaşma və mədəni müxtəliflik*. Bakı, Elm
2. Hacıyev A.N., Cəfərova E.H., Məmmədov İ.M. (2018). *Multikulturalizmə giriş*: Bakı
3. Həsənov Rəhim. *Qloballaşma prosesinin xarakterik xüsusiyyətləri*.
<https://nezermedia.az/maraqli/7082>
4. <https://www.bbc.com/azeri/articles/cg318qlg8ywo>
5. İbrahimli X. (2008). *Politologiya*. Bakı; Qanun
6. İsamıyızadə T. (2015). *Avropa İttifaqının genişlənmə strategiyası*. Bakı
7. Mehdiyev Ramiz. *Dünya nizamından nizamsızlığa doğru*.
<https://azertag.az › store › files › file>
8. Məmmədli M. NATO - nun şərqə doğru genişləndirilməsi prosesinə konseptual baxış.Təhlil - Beynəlxalq Münasibətlərin Təhlili Mərkəzi.<https://aircenter.az/uploads>
9. Şirəliyev H., Əhmədov Ə. (2014). *Politologiya*. Bakı, Apostroff
10. Лемещенко П.С. (2005). Глобализация: миф, виртуальность или реальность?//Проблемы современной экономики, Санкт-Петербург, N 1/2 (13/14)
11. Постел-Винай К. (2020). Глобализация 4.0 и новые модели международного сотрудничества//*Вестник международных организаций*. Москва, Т.15. № 2
12. Хантингтон Самюэль . (2003). *Столкновение цивилизаций*. АСТ, Москва
13. Kymlicka W., Banting K. (2006). *Immigration, multiculturalism and the welfare state* // *Ethics and international affairs*. № 20 (3). p 281-304

GLOBALIZATION IN THE CONTEXT OF INTENSIFICATION OF INTERNATIONAL RELATIONSHIPS

Kamal Mahmudov

Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan

The article explored the causes and historical roots of globalization, noted various methodological approaches to this phenomenon. As a result of globalization, along with the formation of ideas and ideologies that justify the irreversibility of trends leading on the unification of the world, conservative elements that hinder progress are consistently eliminated. By describing the historical stages of the development globalization process, the main concepts existing in the scientific community were interpreted. The political, economic and integration processes in the world were analyzed, especially in Western countries and in the Euro-Atlantic space, at the same time, the strengthening of anti-globalization tendencies and the emergence of alternative ideas at the end of the 20th and the beginning of the 21st century. The weakening of the influence of international organizations on global processes, the transformation of regional organizations into centers of power and the success of glocalization indicate that ideas alternative to globalization are being actively spread in most large states.

Key words: integration, globalization, international organizations, anti-globalization, glocalization

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ В КОНТЕКСТЕ ИНТЕНСИФИКАЦИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Кямал Махмудов

Ленкоранский государственный университет, Лянкярань, Азербайджан

В статье исследованы причины и исторические корни глобализации, отмечены различные методологические подходы этого феномена. В результате глобализации, наряду с формированием идей и идеологий, оправдывающих необратимость тенденций, ведущих к унификации мира, последовательно устраняются консервативные элементы, тормозящие прогресс. Путем описания исторических этапов развития процесса глобализации были интерпретированы основные концепции, существующие в научном сообществе. Были проанализированы политические, экономические и интеграционные процессы в мире, особенно в западных странах и в Евро-атлантическом пространстве, и в тоже время усиление антиглобалистических тенденций и появление альтернативных идей в конце XX в начале XXI века. Ослабление влияния международных организаций на глобальные процессы, превращение региональных организаций в центр силы и успехи глокализации, свидетельствуют о том, что в большинстве крупных государствах широко распространяется идеи, альтернативные глобализации.

Ключевые слова: интеграция, глобализация, международные организации, антиглобализация, глокализация

Daxil oldu: 15.09.2023;

Çapa qəbul edildi: 24.11.2023;

Çap edildi: 29.12.2023

EL MƏRASİMLƏRİ, ADƏT-ƏNƏNƏLƏRİ VƏ MƏTBƏX İNCİLƏRİ – AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİNİN TƏRKİB HİSSƏSİDİR

Leyla Zeynalova

Azərbaycan Milli Konservatoriyası nəzdində Musiqi Kolleci, Bakı, Azərbaycan

e-mail: leylamaharramovant@mail.ru

DOI: 10.30546/.2960-1967.2023.2.59

“Azərbaycan mətbəxi Azərbaycan xalqının tarixi milli irsidir. Onu qorumaq hər birimizin borcudur”.
Heydər Əliyev

Xülasə. Mərasimlər mədəniyyətin ən qədim və daim təkrarlanan elementi kimi həmişə birliyin, həmrəyliyin formalaşması və təsdiqinin ən mühüm vasitəsi olmuş, insanın sosiallaşmasına təkan vermişdir. Azərbaycan xalqının da ictimai həyatında əhəmiyyətli rol oynayan zəngin mərasim ənənəsi qədim tarixə malikdir. Bu ənənə əsasında insanların hələ qədim zamanlardan həyata, təbiətə, ətraf mühitə olan münasibətindən bütöv bir xalqın xarakteri, psixologiyası, həyat tərzini formalaşmışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, qədim mərasimlərdə xalqımızın ictimai-siyasi baxışları, bədii-emosional hiss və duyğuları cəmləşmişdir. Həmin mərasimlərdə müxtəlif fikirləri ifadə edən bədii xalq oyunları, rəqslərimiz, nəğmələrimiz poetik yadigarlarımız qorunub saxlanılmışdır. Bu mədəni nümunələr indi də mənəvi həyatımızı zənginləşdirir, milli ruhumuzu, mənliliyimizi tərənnüm edir. Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan ərazisinin əlverişli coğrafi mövqeyi tarixən müxtəlif mənşəli xalqların qovuşması üçün uğurlu şərait yaratmışdır. Xalq bayramları hamısı təbiətlə, ilin, günün saatlarıyla bağlı olmuşdur. İnsanların təbiətin hansı çağının intizarında olduqları elə süfrəyə düzülmiş nemətlərdən də bəlli olardı. Toy və yas mərasimlərinin təhlili göstərir ki, bu adət və ənənələr ta qədimdən bu günədək təkmilləşmiş, cilalanmış və müasir dövrdəki vəziyyətə gəlmişdir ki, bütün bunlar da mətbəx mədəniyyəti ilə sıx bağlıdır.

Açar sözlər: adət, ənənə, mərasim, mədəniyyət, mətbəx, bayram, həyat tərzini

Giriş

Xalqların dünyagörüşünü, tarixə baxışını, etnik-psixoloji mühitini, istək və arzularını, bir sözlə, mənəvi aləmini özündə əks etdirən bayram və mərasimlər bütövlükdə onu yaradan etnosun milli sərvəti, mənəvi xəzinəsidir. “Hər bir xalqın tarixində onun milli-mənəvi dəyərlərini əks etdirən mühüm mərasim ənənələri vardır” [13, s.16]. İctimai-sosial mövcudluğun zəruri şərti və yalnız insanlığın spesifik ifadəsi olan bu mərasimlər lap qədim dövrlərdən başlayaraq bütün cəmiyyətlərdə və mədəniyyətlərdə mövcud olmuşdur. Mərasimlər xalqın tarixini, onun sosial-iqtisadi və mənəvi təkamülünü, təbiətə və cəmiyyətə münasibətini, dünyagörüşü və ictimai şüurunun yetkinlik səviyyəsini göstərən sosial-bədii hadisə, sosial-mənəvi fenomendir. Mərasimlər mədəniyyətin ən qədim və daim təkrarlanan elementi kimi həmişə birliyin, həmrəyliyin formalaşması və təsdiqinin ən mühüm vasitəsi olmuş, insanın sosiallaşmasına təkan vermişdir. Bədii-estetik mahiyyət kəsb edən bu fenomen bəşəriyyətin ibtidai dövrlərindən etibarən insanların heyvanlardan fərqli olaraq unikal şənlənmək qabiliyyətinə sahib olduğunu təsdiqləyir [4, s.11]. Bu zaman insanlar özlərindən

əvvəlki nəsillərin mədəni təcrübəsini mənimsəmək imkanı əldə edir və digər insanların sevincini öz həyatlarına daxil etmək vərdislərinə yiyələnirlər.

Tədqiqat obyektı və predmeti

Tədqiqatın obyektı Azərbaycan el mərasimləridir. Azərbaycan milli-kulturoloji dəyərlər sistemində el mərasimlərinin yerinin müəyyənləşdirilməsi, mərasim anlayışının etimoloji və terminoloji baxımdan təhlili, həmçinin, el mərasimlərinin təşkili və keçirilməsi, Azərbaycanın etnoqrafik mənzərəsi fonunda türk etnosunun və tarixən bu coğrafiyada məskunlaşmış etnik qruplar və milli azlıqların mərasim ənənəsindəki ortaq və fərqli cəhətlər isə tədqiqatın predmetini təşkil edir. Bu məqsədlə mövzuya dair monoqrafik əsərlər, elmi nəşrlər və dövrü mətbuat araşdırılmış, arxiv və kitabxanalardakı mənbələr nəzərdən keçirilmiş, xüsusilə Azərbaycan, Türkiyə və Rusiya tədqiqatçılarının araşdırmalarına istinad edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsası

Tədqiqat işinin nəzəri və metodoloji əsasını tarixilik, varislik, məntiqilik, sistemlilik və müqayisəli təhlil prinsipləri təşkil edir. Tədqiqat işində nəzərdən keçirilən problemlərlə bağlı kulturoloji, tarixi, etnoqrafik və filoloji fikrin nəzəri qənaətlərindən, eləcə də folklorşünaslıq və sənətsünaslığın elmi-nəzəri təcrübəsindən faydalanılmışdır.

İşin müzakirəsi

Azərbaycan xalqının da ictimai həyatında əhəmiyyətli rol oynayan zəngin mərasim ənənəsi qədim tarixə malikdir. Bu ənənə əsasında insanların hələ qədim zamanlardan həyata, təbiətə, ətraf mühitə olan münasibətindən bütöv bir xalqın xarakteri, psixologiyası, həyat tərzi formalaşmışdır [6, s.11-12]. Minilliklər ərzində xalqımız özünəməxsus cəhətləri ilə seçilən zəngin mənəvi mədəniyyət yaratmış, onu təkmilləşdirmiş, ənənələr, vərdislər hesabına nəsillərdən-nəsillərə ötürərək bu günümüzə qədər yaşatmışdır. Mənəvi mədəniyyət xalqın dünyabaxışını, etnik psixologiyasını, etik və estetik təxəyyülünü, zehni qabiliyyətini, söz dünyasını əhatə edir [1, s.3].

Digər xalqlar kimi azərbaycanlılar da tarixən yaratdığı mənəvi sərvətləri müasir dövrümüzə qədər qoruyub saxlaya bilmişlər. Tədqiqatlar göstərir ki, qədim mərasimlərdə xalqımızın ictimai-siyasi baxışları, bədii-emosional hiss və duyğuları cəmləşmişdir. Həmin mərasimlərdə müxtəlif fikirləri ifadə edən bədii xalq oyunlarımız, rəqslərimiz, nəğmələrimiz poetik yadigarlarımız qorunub saxlanılmışdır. Bu mədəni nümunələr indi də mənəvi həyatımızı zənginləşdirir, milli ruhumuzu, mənliliyimizi tərənnüm edir [7, s.13]. Bu mərasimlər uzun əsrlər boyu formalaşmış və böyük təkamül yolu keçərək, xalqın təfəkküründə təsdiqini tapmış ənənələr sistemini təmsil edir. Burada hər bir mərasimin özünəməxsusluğunu əmələ gətirən çoxsaylı tərkib hissələri də qeyd olunmalıdır. Mərasimlərdə xalq mədəniyyətinin müxtəlif formaları, növləri, janrları cəmləşmişdir. Bu baxımdan oyun, əyləncə, geyim, ünsiyyət etiketi, qida, mərasim mövzuları və sairənin adını çəkmək kifayət edər. Zaman

daxilində cərəyan edən sənətlərdən – mahnı, rəqs, instrumental yaradıcılıq, teatrallaşdırılmış tamaşa, idman yarışları və sair növləri də göstərmək olar. Mərasimlərdə Azərbaycan xalqının dünyagörüşü ilə bağlı təsəvvürləri – rəmzi atributlar, mərasim modelləri, arxetiplər və s. öz əksini tapmışdır. Ona görə də burada müəyyən ümumi məzmun formalaşır ki, bu da bütün incəsənəti mərasim ətrafında birləşdirir [6, s.10].

Deməli, insanların əmək, birgəyaşayış, ailə-məişət qaydaları qədim dövrlərdən başlayaraq bilavasitə xalq adət və ənənələri, mərasim və ayinləri, əyləncə və oyunları ilə bağlı olmuşdur. Xalqın mərasim ənənəsində ibtidai insanın erkən əmək, məişət həyatından tutmuş onun təbiətə ilkin bədii münasibəti – simvolik, fetişist, magik və totemistik görüşləri, animistik və mifoloji təsəvvürləri əks olunmuşdur. Mərasimlər vasitəsilə xalqın inanları, etiqad və ayinləri bədii həqiqətlərə çevrilib yaşamış və bir çoxu bu günümüzdə qədər gəlib bizə çatmışdır [4, s.18]. Folklorla sıx bağlı olan etnoqrafiyanı bilmədən hər hansı bir xalqın ümumi mədəni səviyyəsini, mənəvi xilqətini müəyyənləşdirmək mümkün deyildir [10, s.37]. Azərbaycan türklərinin uzun əsrlərin keşməkeşlərinə sinə gərrib özünü bu günə yetirən el mərasimləri respublikamızın müxtəlif bölgələrində özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik bir şəkildə yaşamaqdadır [10, s.59].

Mərasimlər hər millətdə görünən, cəmiyyətin bütün fərdləri tərəfindən qəbul olunan və günümüzdə bütün imkanları ilə xalqın iştirak etdiyi orta adət və ənənələrdəndir. Xalqların qədim adət və ənənələri, bayram və mərasimləri, əyləncə və oyunları onların gündəlik həyatlarına möhkəm daxil olmuş, insanlara yüksək əxlaq aşılamaş, onların bədii zövqünün inkişafına xidmət göstərmişdir [18, s.3-4]. Xalqın tarixi, ictimai-siyasi, bədii-fəlsəfi təfəkkürü, həyatı dərk etməsi ilə bağlı hər bir inam, adət, görüş, söz isə onun soykökünü, dünyaya baxışının sərhədlərini, orijinallığını aydınlaşdırmaq üçün tutarlı, bəlkə də əvəzolunmaz dəlillərdən biridir. Bəzən bir inam, mərasim, əski kütləvi bir oyun, rəqs, hava (melodiya) və onun qalığı, dəyişilmiş, pozulmuş şəkil, söz araşdırıcıya yararlı material verir, bir sıra gərəkli məsələlərin açılmasına xidmət edir. Əski çağlarla, qədim insanın dünyanı dərk etməsi, təfəkkürü ilə səsleşən, yaxud ona da aid olan inanlar, sözlər və s. xalqın tarixən keçdiyi yolu, uğradığı böyükü-kiçikli dəyişiklikləri, onların tarixi-ictimai səbəblərini aydınlaşdırmağa kömək edir [17, s.57].

Bəşər təcrübəsi göstərir ki, hər bir ölkənin sivilizasiya tarixi burada yaşayan xalqların sosial-psixoloji həyat tərzinin formalaşdırılması tarixidir. Qədim mütəfəkkirlər coğrafi məkanı öyrənərkən daha çox xalqların ənənə və davranışına, onlardakı təkrarsız fərqlərə diqqət yetirmişlər. Mənbələrdə qeyd edilir ki, xalqların, tayfaların xarakterini, psixologiyasını, adət-ənənələrini öyrənmək təcrübəsi “antik dövrün mütəfəkkiri Feofrastdan başlayır. Roma imperiyasında dövlət sferasında çalışan alimlər xalqlar və tayfalar barədə etnoqrafik, empirik bilikləri toplayıb sistemləşdirməyi dövlət əhəmiyyətli fəaliyyət saymış, “xalqları idarə etmək” sənətinin mühüm hissəsi hesab etmişlər” [20, s.98]. Belə bir təcrübədən müsəlman Şərfinin siyasətçiləri və filosofları da istifadə etmişlər. Bu mənada “xalqların ənənəsini, etnik şüurunu

və həyat tərzini daha dərindən və daha aktual çalarlarla öyrənməyə stimül yaradan mühüm obyektiv meyarlardan biri məhz mentalitetdir” [5, s.17]. Milli mədəniyyətin və milli mənlik şüurunun mental xüsusiyyətlərinin inkişaf qanunauyğunluqlarından digəri isə mənəvi irsin varisliyidir. Ən ümumi mənada varislik inkişaf prosesində yeni ilə köhnə arasında obyektiv əlaqədir. Varislik proseslərinin düzgün başa düşülməsi onun elmi metodologiya baxımından təhlilini zərurətə çevirir [5, s.21].

Bayram və mərasimlərin sosial mahiyyətinə nüfuz etmək, onu bütün yönləri ilə tədqiq etmək üçün həyatın bütün sahələrini diqqətə almaq lazım gəlir. “Azərbaycan kultür gələnləri” əsərində M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, bu mövzu özündə çox geniş sahələri ehtiva edir. “Buraya, sözün həqiqi mənası ilə sadə mənəviyyat deyil, iqtisadiyyat, ictimaiyyat və siyasət kimi maddiyyat da girir. İstənilən nəticəyə tam vara bilmək üçün bütün bu sahələrə təmas etmək əlbəttə lazımdır”[15, s.94]. Lakin bunun ağır, zəhmətli və məsuliyyətli bir iş olduğunu, bir araşdırma daxilində bütün sahələrə təmas etməyin çətinliyini etiraf edən mütəfəkkir həmin əsərində mədəniyyətin sadə, dini, fikri, hissi, ədəbi və bədii səhifələrini qeyd etməklə kifayətlənmiş, onu da təbii olaraq ümumi xətlərlə və müəyyən bir dövrə qədər xülasə etməyə çalışmışdır. Müəllif bu əsərdə mədəniyyətin birbaşa bayramlara da şamil edilə bilən prinsipial məsələlərinə toxunaraq yazır ki, “Bütün kultürlər üç böyük amilin qarşılıqlı təsirlərindən doğarlar. Coğrafi amil-vətən, etnoqrafi amil-millət və mənəvi amil-mədəniyyət!” [14, s.9]. Burada müəllif mədəniyyəti dar anlamda işlətməmiş, mənəvi sahələrlə məhdudlaşdırmış, kultürü isə ən geniş çərçivələrdə təqdim etmişdir. Həqiqətən də ənənə yalnız bu üç amilin qarşılıqlı təsirləri fonunda obyektiv araşdırıla bilər. Xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov da məhz bu xüsusiyyətləri nəzərdə tutaraq yuxarıdakı fikri təsdiqləyir ki, mərasim və ya bayram təbii olaraq, hər xalqın tarixən formalaşmasının, həyat yolunun xüsusiyyətləri, yaşadığı ölkənin coğrafi vəziyyəti ilə bağlı olur. İqlimin təkrarolunmaz və gözlənilməz hadisələri də bayramlara öz təsirini göstərmişdir. Bayramın necə keçirilməsi və mənalandırılmasında insanların mənəvi-psixoloji aləmi, əxlaqi, dünya və kosmik aləm barədəki təsəvvürləri də az rol oynamır. Bütün bunların təsirini ən qədim bayramlardan tutmuş bizim əsrimizdə yaranan bayramların da keçirilməsindəki modellərdə, geyim və əyləncə vasitələrinin müxtəlifliyində, zənginliyində, xüsusi milli forma rəngarəngliyində görmək və hiss etmək mümkündür [11, s.5]. Elə bu səbəbdəndir ki, adət-ənənələrin, bayram və mərasimlərin tədqiqi problemi tarixçi, etnoqraf, mədəniyyətşünas alimləri düşündürmüş, bu mövzu müxtəlif sahə mütəxəssislərinin diqqətini cəlb etmişdir. Bu mənada bayram və mərasimlərin öyrənilməsi əslində elə mədəniyyət tariximizin təhrifsiz araşdırılması işinə xidmət edər [4, s.20-21]. Xüsusilə də maddi dəlil, sübutun tapılmadığı mərhələlərdə xalqın mənəvi mədəniyyətinin, dünyagörüşünün, etiqadının müəyyənləşdirilməsində bayram və mərasimlərin tədqiqi mühüm rol oynayır.

Azərbaycan ərazisinin əlverişli coğrafi mövqeyi tarixən müxtəlif mənşəli xalqların qovuşması üçün uğurlu şərait yaratmışdır. Bu coğrafiyada müxtəlif dil qrupuna və mədəni

tarixə malik olan xalqların qarşılıqlı əlaqəsi və sintezi nəticəsində Azərbaycan xalqının formalaşması prosesi dinamik surətdə getmişdir [6, s.8-9]. Qayalar və arxeoloji tapıntılar üzərində təsvirlər, inək, öküz, birgə əmək, ov səhnələri, o dövrün təsərrüfat həyatı, əkinçilik və maldarlıq, həmçinin ovçuluqla məşğul olmalarına sübutdur. Bu təsvirlərdən təsərrüfat həyatı ilə bağlı mərasimlərin, məsələn, qışın çıxıb yazın gəlməsilə indiki Novruz bayramına oxşar şənliklər, məhsul bayramları, toy mərasimləri, heyvanın balalması, qoyunun qırılması, taxıl biçini, biçin mövsümünün başa çatması ilə bağlı şənliklər barəsində təsəvvür yaranır. Etnik tarixin erkən mərhələsində mədəniyyətin – milli xarakterin xüsusiyyətləri, həyat təminatının ənənəvi formaları kimi elementləri yaranmışdır ki, bu elementlərdən bir çoxu mərasim təfəkkürü çərçivəsində sabitləşmişdir [6, s.9-10]. Bu baxımdan Azərbaycan ərazisində gedən etnogenetik proseslər Azərbaycan mərasim mədəniyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini şərtləndirmişdir.

Azərbaycanlıların ailə məişətində qərar tutan qarşılıqlı yardım formaları da istənilən mövsüm və məişət mərasimlərində özünü büruzə verirdi. Məsələn, insanlar arasında ən çox sevilən, canlılıq, dirilik əlamətlərini əxz edən bahar fəslinin gəlişini xalqımız öz milli xüsusiyyətlərinə münasib qeyd etmiş, müxtəlif mərasimlər düzənləmişdir. Xalqımızın əxlaq-tərbiyəvi dəyərlərinin nümayişi olan Novruz mərasimlərində qarşılıqlı yardım formalarının geniş yer alması təsadüfi deyildir [9, s.144].

Kulturoloji fikirdə mərasim anlayışı əsasən sosial-bədii hadisə, sosial-mənəvi fenomen kimi qavranılmaqdadır. Lakin yuxarıda sadaladığımız şərtlər nəzərə alındıqda bayram çoxyönlü funksional təzahürləri ilə daha geniş miqyas alır. Çünki mərasimlər milli mədəniyyətimizin ən qədim və daim təkrarlanan elementi kimi həmişə birliyin, həmrəyliyin formalaşması və təsdiqinin ən mühüm vasitəsi olmuş, insanın sosiallaşmasına təkan vermişdir.

Mərasimlərlə bağlı kulturoloji anlayışların terminoloji təhlili göstərir ki, ictimai həyatın ən müxtəlif sahələrinə xas olan ənənə – sosial və mədəni irsin nəsildən-nəslə keçən və müəyyən cəmiyyət, sinif və ya sosial qrup tərəfindən uzun müddət qorunub saxlanılan ünsürləridir. Müəyyən ictimai təsisatlar, davranış normaları, sərvətlər, ideyalar, adətlər, mərasimlər və s. ənənə şəkli ala bilər. Lakin ənənə daha geniş sosial hadisələri əhatə edir. Ənənələr bütün sosial sistemlərin müəyyən mənada həyatiliyinin zəruri şərtidir [4, s.149]. İnsanların mənəviyyəti, əxlaqi normaları və baxışları ilə bağlı olan mütərəqqi ənənələrin yaradıcısı isə xalqdır. Əvvəlki nəsillərin ən yaxşı ənənələrini, mənəvi keyfiyyətlərini mənimsəmək və inkişaf etdirmək, artıq ənənəyə çevrilmiş yeni el mərasimlərini yaymaq yeni insan tərbiyəsi üçün zəruri şərtlərdəndir.

Bayram və mərasimlər milli-mənəvi dəyərlər sisteminin ayrılmaz parçası, ənənənin tərkib hissəsidir. Lakin mərasim ənənənin ən mütəşəkkil, mükəmməl, daha geniş təsir dairəsinə malik olan formasıdır. Bayram və mərasimlər cəmiyyət üzvlərini ümumi mənəfe baxımından birləşdirir, onlarda azadlıq və kollektivçilik hissləri oyadır, həmrəylik duyğusu

aşılır. Bu sosial prosesdə insanlar öz maddi varlıqlarını, birlik və ümumilik hisslərini daha çox aydın dərk edirlər.

Tədqiqat əsərlərində “Gül-çiçək bayramı” bəzən “Güləkən bayramı” kimi də təqdim edilir. Yayın əvvəlində dağlar qoynunda keçirilən bu bayram şənliyinin əsas məqsədi təbiətə məhəbbət oyatmaq, gül-çiçək haqqında gənc nəslə məlumat vermək və yabanı tərəvəz və otları toplamaqdan ibarət olmuşdur. Qurudulmuş müxtəlif otlar və tərəvəz növləri keçmişdə xalqımızın yeməyində xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur [10, s.274].

Orta əsrlərə qədər keçirilməsi ehtimal edilən qadınlar bayramı – İsfəndarməz “Avesta” təqviminin son ayı olan isfənd (mart) ayının beşində qeyd edilərmiş. Zərdüştilikdə yeddi ən əsas mələkədən biri – İsfəndarməz namuslu, təmiz və öz ərlərini sevən qadınların ilahəsi sayılırdı. Yerin abadlığı, gözəlliyi tapşırılmış bu ilahə guya Ahuraməzdanın qızı imiş. Bu bayramda kişilər öz qadınlarına hədiyyə təqdim edərmişlər [3, s.88]. Bəhməncə adlanan digər bir xalq bayramında isə müxtəlif göyərtilər və dənləri (paxla, mərci, noxud və s.) ətə qatıb bəhməncə yeməyi hazırlayıb paylayarmışlar. Bayramın əsas mərasimi bəhmən adlanan qırmızı gülün şirəsini südə qatıb içməkdən ibarət imiş. Mənbələrdə bu qəbildən olan bir sıra bayramların yalnız adlarına rast gəlinir [4, s.27; 3, s.88-89].

Verilən nümunələrdən də göründüyü kimi xalq bayramları hamısı təbiətlə, ilin, günün saatlarıyla bağlı olmuşdur. İnsanların təbiətin hansı çağının intizarında olduqları elə süfrəyə düzülmiş nemətlərdən də bəlli olardı. Çillə çıxarma bayramında aylarla qoruyub saxladıkları qarpızı kəsərmişlər. Həmçinin süfrəyə quru yemiş, xuşgabar, lələ-gülə qoyarlarmış. Qarpızı dilimləyib hər dilimi bir siniyə qoyar, üstünə örtük salar, xonça kimi paylayarlarmış. Bütün bunlar insanın bolluğa, firavanlığa, xoş həyata olan istəklərinin rəmzi mənalara kimi də yozula bilər [4, s.31-32].

Nişanı xonçasız təsəvvür etmək olmazdı. Oğlan evinə dəvət alan qonaqlar içərisində şirniyyat, meyvə, paltarlıq parça, baş örtüyü və s. əşyalar olan sinidə xonça tuturdular. Nişandan bir neçə gün sonra razılaşıdırılmış vaxtda qız tərəfin qadınları xonçaların qabını, yəni sini və məcməyiləri qaytarmaq üçün oğlan evinə gedirdilər. Burada onlar üçün süfrə qurulur, qonaqlıq verilir. Bu qonaqlıq “vəzöür” [16, s.80] və ya “vəzoud” adlanırdı. Vəzoud adətinə görə, qablar boş qaytarılmır, içinə müxtəlif şirniyyat növləri qoyulurdu. Qohumluq əlaqəsinin başlanmasından ta sonuna kimi qohumlar bir-biri üçün xonçalar aparırdılar. “Xon”, “xançe” sözü qədimdə “süfrə” mənasında işlənilib. Xonça məhz qohum birliklərin münasibətlərini əks etdirir, qarşılıqlı yardım adətini tərənnüm edirdi. Bu fikri ölkəmizin müxtəlif bölgələrində “xonça” sözünün işlənmə yeri və mənasında görmək olar. İməcilik, əvrəz və sair oxşar olan el köməklikləri xınalıqlılar arasında xunça (xonça) [19, s.58], tatlarda isə “xun” adı ilə məlumdur. Deməli, “xonça” ifadəsi qan qohumluğunu ifadə edən məfhum olmuşdur [9, s.159-160].

Elçilik zamanı Azərbaycanın əksər bölgələrində razılıq simvolu kimi şirin çay içildiyi halda, Şəki-Zaqatala və Quba-Xaçmaz bölgələri üçün elçilərin çörək kəsməsi xarakterik idi. Şahdağ xalqlarında da elçilik mərasimi “çörəkkəsdi” adlanırdı. Çörəkkəsmə ənənəsi

azərbaycanlıların bu günədək qorunub saxlanmış ən qədim, ən müqəddəs adətlərindəndir və bu ayinin icrası zamanı verilmiş söz pozulmaz and sayılır. Azərbaycanda olduğu kimi bütün türk xalqlarında birgə çörək kəsmək dostluğun başlanğıcı, qan qardaşlığından da üstün bir yaxınlıq deməkdir [8, s.197].

Nişanlı müddətdə adətə görə, oğlan evi qıza Novruz, Ramazan, Qurban, Xıdır Nəbi bayramında bayramlıqlar, həmçinin yay fəslinin başlanğıcında “bağbaşı” qışın ilk günündə “çillə payı” aparmalı idi. Bunun üçün içərisinə gəlinin geyim əşyaları və növbənöv şirniyyatlar yığılan xonçalar tutulurdu [16, s.79-80].

Ağsaqqalların bölgüsünə əsasən məzarlığa getməyərək evdə qalan kişilər çadır qurur, samovar qaynadır, yas məclisini təşkil edirdilər. Dəfndən qayıdan adamlara çay və halva verilirdi. Bu ərəfədə qonşu qadınlar mərhumun ailəsi üçün öz evlərində xörək hazırlayıb gətirirdilər. Yaxın qohumlar və qonşular üç gün ölü sahibinin evində heç nə yemir, onlar tərəfindən uzaq yoldan gələnlərə ehsan verilirdi [8, s.264]. Bu, xalq arasında olduqca savab iş sayılırdı.

Quba şəhərində camaat üç gün ölü düşən evə – “şami-qəriban”a gəlir, özləri ilə “ruh aşı”, yəni bir qab plov gətirirdilər. Quba kəndlərində kömək məqsədilə verilən ərzaq məhsulları “hədiyyə” adlanırdı. Yəhudilər məskunlaşan Qırmızı qəsəbədə isə qohum-qonşu mərhumun evinə qırxa qədər hər dörd şənbə gecəsi “süfrə”, yəni bir qab yemək gətirirdilər. Burada məqsəd ölü sahibinin ruhdan düşməməsi, hüüzərə gələnlərə baxaraq toxtaqlıq tapıb yemək yeməyə təhrik edilməsi idi [9, s.175].

İndikindən fərqli olaraq keçmişdə dəfn mərasimi bitən kimi mərhumun evində ehsan verilirdi ki, bəzi bölgələrin əhalisi bu ehsanı “xeyrət” adlandırır. Hətta “Türkiyənin bəzi bölgələrində ehsan kimi məzar qapanmadan ölünün baş ucunda “dar torpaq” qurbanı kəsilər, qurban ətini cənazə evinə gətirilər və axşam yasa gələnlər üçün bişirilərdi” [12, s.103].

“Qara bayram” mərhumun qırxı çıxdıqdan sonra, qarşıdan gələn ilk Novruz, Qurban və Ramazan bayramları ilə əlaqədar keçirilirdi. Bayrama bir və ya bir neçə gün qalmış qohumlar və ya yaxın qonşu qadınlar yığılıb qənd, çay, parça və həna kimi bayram sovqatları ilə mərhumun evinə gedirdilər. Qənd və çay ağız şirinliyi, parça yasdən çıxma, həna isə şadlıq rəmzi hesab edilirdi. Yaslı ailə gələn qonaqlar üçün qabaqcadan tədarük görürdü. Yığışanlar mərhumu yada salıb bir qədər ağladıqdan sonra “Qara bayram” sahibinin süfrədə açdığı təamlardan yeyir, mərhumun ailəsini qarşıdan gələn bayramını təbrik edib dağılışırdılar. “Qara bayram” keçirməkdə məqsəd mərhumun ailəsinə qarşıdan gələn bayramı yasdən çıxması halda qarşılamaq imkanı verirdi [2, s.413].

Nəticə

Araşdırmalar göstərir ki, digər xalqlar kimi azərbaycanlılar da tarixən yaratdığı mənəvi sərvətləri müasir dövrümüzdə qədər qoruyub saxlaya bilmişlər. Qədim mərasimlərdə xalqımızın ictimai-siyasi baxışları, bədii-emosional hiss və duyğuları cəmləşmişdir. Həmin mərasimlərdə müxtəlif fikirləri ifadə edən bədii xalq oyunlarımız, rəqslərimiz, nəğmələrimiz

poetik yadigarlarımız qorunub saxlanılmışdır. Bu mədəni nümunələr indi də mənəvi həyatımızı zənginləşdirir, milli ruhumuzu, mənliyimizi tərənnüm edir. Bu mərasimlər uzun əsrlər boyu formalaşmış və böyük təkamül yolu keçərək, xalqın təfəkküründə təsdiqini tapmış ənənələr sistemini təmsil edir. Burada hər bir mərasimin özünəməxsusluğunu əmələ gətirən çoxsaylı tərkib hissələri də qeyd olunmalıdır. Mərasimlərdə xalq mədəniyyətinin müxtəlif formaları, növləri, janrları cəmləşmişdir. Bu baxımdan oyun, əyləncə, geyim, ünsiyyət etiketi, qida, mərasim mövzuları və sairənin adını çəkmək kifayət edər. Bunların içərisində isə qida məhsulları- mətbəx inciləri əsas yerlərdən birini tutmaqla, mərasimlərin təşkilində özünəməxsus rola malikdir. Azərbaycan mətbəxi isə həm də maddi mədəniyyətin əsas hissəsidir.

Ədəbiyyat

1. Ağayeva X.A. (2005). *Azərbaycanlıların ənənəvi bayramları, oyun və əyləncələri*. Tarix elm. nam. ... dis. avtoreferatı. AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, Bakı, 24 s.
2. Azərbaycan etnoqrafiyası. (2007). Üç cildə. II cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 584 s.
3. Dadaşzadə M. (1985). *Azərbaycan xalqının orta əsr mənəvi mədəniyyəti*. Bakı: Elm, 216 s.
4. Əliyeva İ.H. (2004). *Azərbaycan bayramları və milli-mənəvi dəyərlərimiz*. Kult. üzrə fəl. dok. ... dissertasiya. Bakı: ADMİU, 166 s.
5. Əliyeva S.H. (2013). *Milli mədəniyyət və milli mentalitet: qarşılıqlı münasibətlərin fəlsəfi təhlili*. Fəl. üzrə fəl. dok. ... dis. avtoreferatı. AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu. Bakı, 28 s.
6. Fətullayeva L.H. (2012). *Azərbaycan incəsənətinin morfolojiyası mərasim mədəniyyəti*. Sənət. üzrə fəl. dok. ... dis. avtoreferatı. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Üzeyir Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyası. Bakı, 24 s.
7. Haqverdiyev T.Ş. (1992). *Bədii-kütləvi işin təşkili və metodikası*, Bakı: BDU nəşriyyatı, 168 s.
8. Quliyev N. (2005). *Azərbaycanda müasir kənd ailəsi və ailə-məişəti*. Bakı: Elm, 348 s.
9. Məmmədova İ. G. (2011). *Azərbaycanda qarşılıqlı yardım formaları (tarixi-etnoqrafik tədqiqat)*. Bakı: Elm, 216 s.
10. Nəbiyev A.M. (2002). *Azərbaycan xalq ədəbiyyatı*, I hissə. Bakı: Turan, 680 s.
11. Novruz. (1989). *Toplu. Şerlər, xalq oyun və tamaşaları, məqalələr*. Bakı: Yazıçı, 128 s.
12. Öncül K. (2007). *Eskolotoji Mitleri Bağlamında Güzelköy (Denizli)*. “Türk kültürü və Hacı Bektaş Veli” araşdırma dergisi. Ankara, sayı 42, s.82-108.
13. Paşayeva M.T. (2013). *Azərbaycanlıların adət və inancları*. Tarix üz. elmlər dok. ... dis. avtoreferatı. Bakı, AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, 50 s.

14. Rezulzade M.E. (1949). Azərbaycan Kültür Gelenekləri. “Azərbaycan kùltür derneđi”nin teŝebbüsü ile, 28 mayıs 1949 da, Ankara Halkevi binasında verilen konferans. Ankara: Sipahi matbaası, 31 s.
15. Rəsulzadə M.Ə. (1994). *Azərbaycan mədəniyyət ənənələri*. Bolşeviklərin Şərqi siyasəti. Bakı: Sabah, 134 s.
16. Sarabski H. (1982). Köhnə Bakı: Bakı: Yazıçı, 254 s.
17. Seyidov M. (1978). “Yuğ” haqqında bəzi mülahizələr. *Qobustan incəsənət toplusu*, № 1 (37), s. 57-60.
18. Süleymanlı M.A. (1998). *Novruz (tarixi kökləri), metodik vəsait*. Bakı: ADMİU, 82 s.
19. Волкова Н. (1980). *Хыналыг*. Кавказский этнографический сборник, вып. VII, Москва, с.48-60
20. История дипломатии. (1959). М.: Госуд. Изд.-во политической литературы, 368 с

CEREMONIES, CUSTOMS - TRADITIONS AND CULINARY GEMS - A PART OF AZERBAIJAN CULTURE

Leyla Zeynalova

Music College under Azerbaijan National Conservatory, Baku, Azerbaijan

Ceremonies, as the oldest and constantly recurring element of culture, have always been the most important means of formation and confirmation of unity and solidarity, and have given impetus to human socialization. The rich ceremonial tradition, which plays an important role in the social life of the Azerbaijani people, has an ancient history. On the basis of this tradition, the character, psychology, and lifestyle of a whole nation have been formed from people's attitude to life, nature, and the environment since ancient times. Research shows that social and political views, artistic and emotional feelings and emotions of our people are concentrated in ancient ceremonies. In those ceremonies, our artistic folk games, dances, songs and poetic relics that express different ideas have been preserved. These cultural examples enrich our spiritual life and glorify our national spirit and self. Studies show that the favorable geographical position of the territory of Azerbaijan has historically created successful conditions for the meeting of peoples of different origins. Folk holidays are all related to nature, time of year and day. It would be clear from the blessings that were laid out on the table, which age of nature people were waiting for. The analysis of wedding and funeral ceremonies shows that these customs and traditions have been improved, refined and modernized since ancient times, all of which are closely related to culinary culture.

Key words: custom, tradition, ceremony, culture, cuisine, holiday, lifestyle

ЦЕРЕМОНИИ, ОБЫЧАИ-ТРАДИЦИИ И КУЛИНАРНЫЕ ЖЕМЧУЖИНЫ – СОСТАВЛЯЮЩАЯ ЧАСТЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Лейла Зейналова

Музыкальный Колледж при Азербайджанской Национальной Консерватории, Баку, Азербайджан

Церемонии как древнейший и постоянно повторяющийся элемент культуры всегда были важнейшим средством формирования и подтверждения единства и солидарности, давали толчок социализации человека. Богатая церемониальная традиция, играющая важную роль в общественной жизни азербайджанского народа, имеет древнюю историю. На основе этой традиции из отношения людей к жизни, природе и окружающей среде с древнейших времен формировались характер, психология и образ жизни целого народа. Исследования показывают, что в древних обрядах сконцентрированы общественно-политические взгляды, художественно-эмоциональные чувства и эмоции нашего народа. В этих обрядах сохранились наши художественные народные игры, танцы, песни и поэтические реликты, выражающие разные идеи. Эти культурные примеры обогащают нашу духовную жизнь и прославляют наш национальный дух и самость. Исследования показывают, что выгодное географическое положение территории Азербайджана исторически создавало удачные условия для встречи народов различного происхождения. Народные праздники все связаны с природой, временем года и суток. По благодеяниям, разложенным на столе, было бы ясно, какого возраста природы ждут люди. Анализ свадебных и похоронных обрядов показывает, что эти обычаи и традиции с древнейших времен улучшились, совершенствовались и модернизировались, и все они тесно связаны с кулинарной культурой.

Ключевые слова: обычай, традиция, церемония, культура, кухня, праздник, образ жизни

Daxil oldu: 15.09.2023;

Çapa qəbul edildi: 24.11.2023;

Çap edildi: 29.12.2023

CƏNUBİ-ŞƏRQİ AZƏRBAYCANIN ORTA ƏSR ŞƏHƏR VƏ ŞƏHƏR TIPLI YAŞAYIŞ YERLƏRİ (IX-XV ƏSRLƏR)

Müşfiq Bayramov

Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan

e-mail: Mushfiq76@mail.ru

DOI: 10.30546/.2960-1967.2023.2.69

Xülasə. Azərbaycanın cənub şərq bölgəsi orta əsrlər dövründə Azərbaycanın əhalinin sıx məskünləşdiyi bölgələrdən biri olmuşdur. XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində Cəliləbad, Masallı, Lənkəran, Yardımlı və Lerik rayonlarının ərazisində aparılmış çöl arxeoloji tədqiqatları və təsərrüfat işləri nəticəsində çoxsaylı orta əsr yaşayış yerlərinin qalıqlarının aşkar edilməsi bunu bir daha təsdiq edir. Tarixi mənbələrdən məlum olduğu kimi bölgənin ən böyük şəhəri Muğan şəhəri olmuşdur. Lakin çox təəssüf ki, bölgənin vilayət mərkəzi olan Muğanın tarixi ərazisi hələ də dəqiqləşdirilməmişdir. Bununla belə yazılı qaynaqlarda Muğan şəhəri və bölgənin şəhər tipli yaşayış yerləri ilə bağlı az da olsa məlumat öz əksini tapmışdır. Məqalədə bölgənin orta əsr şəhər və şəhər tipli yaşayış yerləri ilə bağlı orta əsr mənbələri və son dövrlərdə Azərbaycanın cənub-şərqində aparılmış arxeoloji qazıntılarla bölgənin şəhər həyatı araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Muğan, Bacrəvan, orta əsr, yaşayış yeri, arxeoloji qazıntı

Giriş

Azərbaycanın orta əsr yaşayış məskənlərinin böyük bir hissəsini şəhər və şəhər tipli yaşayış yerləri təşkil etmişdir. Orta əsr yazılı mənbə məlumatları və arxeoloji tədqiqatlar Azərbaycanda IX-X əsrlərdə şəhər həyatının canlandığını, XI-XII əsrlərdə isə sürətli inkişaf etdiyini sənədləşdirir. Yazılı qaynaqlarda orta əsrlərdə Azərbaycanda 70-ə qədər şəhərin olması barədə məlumat verilir. Heç şübhəsiz ki orta əsrlərdə Azərbaycan Respublikası ərazisinin 7,1%-ni təşkil edən Cənubi-Şərqi Azərbaycanda iri hərbi-inzibati, sənətkarlıq, ticarət və dini mərkəz olan iri şəhərlər mövcud olmuşdur.

Ümumi ərazisi 6,14 min km² olan bölgənin arxeoloji abidələrinin tədqiqi məqsədilə 1985-ci ildə Qoşqar Qoşqarlığının rəhbərliyi altında Talış – Muğan arxeoloji ekspedisiya yaradılmışdır. Həmin mərhələdə arxeoloji ekspedisiya Masallı, Yardımlı, Lerik, Cəliləbad, Lənkəran rayonları ərazisində çöl arxeoloji tədqiqatları aparmış, müxtəlif növ arxeoloji abidələri qeydə almış, bəzilərinə kəşfiyyat xarakterli arxeoloji qazıntılar aparmışdır. Bölgənin arxeoloji abidələrinin tədqiqində növbəti mərhələ XXI əsrin ilk onilliklərini əhatə edir. Müstəqilliyimizin ilk illərində keçid dövrünün çətinlikləri ilə əlaqədar digər sahələrdə olduğu kimi çöl arxeoloji tədqiqatlarının aparılması sahəsində də müəyyən çətinliklər yaranmışdı. Maliyyə çatışmazlığı səbəbindən digər bölgələrdə olduğu kimi Azərbaycan Respublikasının cənub-şərq ərazisində çöl arxeoloji tədqiqatları dayandırılmışdı. 2008-ci ildən başlayaraq burda arxeoloji tədqiqat işləri bərpa edilmişdir. Son 15 ildə aparılan çöl tədqiqatları zamanı tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərinə aid çoxsaylı abidələr aşkar edilmiş,

onların külliyyatının hazırlanması və xəritələşdirilməsi sahəsində müəyyən işlər görülmüşdür. Lakin bölgənin arxeoloji cəhətdən tədqiqinin müasir vəziyyəti qənaətbəxş deyildir

Azərbaycan Respublikasının cənub-şərq bölgəsinin orta əsr şəhərləri haqqında yazılı mənbələrdə məlumat

Dövrün yazılı mənbələrində də bölgənin orta əsr şəhər və şəhər tipli yaşayış yerləri haqqında məlumatlar azdır və səthi xarakter daşıyır. Lakin bölgənin şəhr və şəhər tipli yaşayış yerləri geniş arxeoloji tədqiqatlarla öyrənilmədiyindən apardığımız tədqiqat üçün onlar böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın orta əsr şəhərləri haqqında nisbətən geniş məlumata orta əsr ərəb coğrafiyaşünaslarının əsərlərində rast gəlinir.

Orta əsr ərəb müəlliflərindən İbn Xordadbeh, İbn əl-Fəqih əl-Həmədani, İbn Rusta, Qudama ibn Cəfər, əl-Məsudi, Əbu Düləf, əl-İstəxri, Əbu Həmid əl-Əndəlusli əl-Qərnati, İbn Havqəl, əl-Müqəddəsi, Yaqut əl-Həməvi və başqaları Azərbaycanın IX-XII əsrlərdəki sərhədləri, karvan yolları, şəhərləri, kəndləri, qalaları, təsərrüfat həyatı, burada baş verən tarixi proseslər haqqında olduqca qiymətli məlumatlar vermişlər [4, s.4]. Cənub şərq Azərbaycanın orta əsr şəhər yaşayış yerləri haqqında ilk məlumatlar da ərəb coğrafiyaşünas səyyahlarının əsərlərində verilmişdir. Yazılı mənbələrdə ilk ərəb işğalı dövründə bu ərazidə adı çəkilən ən böyük şəhər və vilayətlərdən birinin Muğan olduğu yazılır.

Hələ Ərəb istilasından sonra baş verən tarixi hadisələrlə bağlı məlumat verən orta əsr müəllifi Əbu Seyf əl-Mədaini “Hadisələr” kitabında yazır: “Çoxallahlılar (əl-muşrukun, yəni iranlılar) Nihavənddə məğlub edildikdə, adamlar (ərəb əsgərləri nəzərdə tutulur) öz şəhərlərinə qayıtdılar, Kufə camaatı isə Huzayfa ilə qaldı və onunla birlikdə Azərbaycana hücum edib 800 min dirhəm təminat müqabilində sülh bağladılar. Xəlifə Osman ibn Affan, Allah ondan razı qalsın, əl-Valid ibn Ukbanı Kufəyə təyin etdikdə, o, Utba ibn Farkadı Azərbaycandan geri çağırırdı. Sonra [azərbaycanlılar] əhdi pozdular və əl-Valid ibn Ukba 25-ci ildə yenidən onlara hücum etdi. Onun qoşununun başında Abdallah ibn Şubayl əl-Əhməsi dururdu. O, Muğan, Təbriz və Ət Taylasanın əhalisinə hücum edib qənimət və əsir ələ keçirdi, sonra Azərbaycan əhalisi ilə Huzayfanın sülhü kimi sülh bağladı” [11, s.102]. Məlumatdan göründüyü kimi ilk ərəb işğalı dövründə Təbriz şəhəri ilə yanaşı Taylasan və Muğan ərazisi də ərəblərin işğalına məruz qalmışdır.

Bölgənin əsas mərkəzi olan Muğan şəhəri haqqında X əsr ərəb coğrafiyaşünası müəllifi Əbu Düləfin əsərində məlumata rast gəlinir. Müəllif öz “İkinci risalə”sində Azərbaycanın qızıl gümüş mədənləri, müalicə sualı ilə yanaşı bir çox şəhərləri o cümlədən Muğan şəhəri haqqında məlumat vermişdir.

X əsrin ərəb coğrafiyaşünas alimi İbn Havqəl Muğanı Xəzər dənizi sahilində tarixi vilayət və şəhər olduğunu yazır. O tərtib etdiyi xəritəsində Muğanı Kür çayının mənsəbində təsvir etmişdir. 1273-1331-ci illərdə yaşayıb yaratmış ərəb alimi Əbül-Fida ləqəbli İsmayıl ibn Əli əl-Əyyubi “Təqvim əl-buldan” “Ölkələrin cədvəli” adlı 28 hissədən ibarət ümumi coğrafiya əsərində yer kürəsinin dənizləri, çayları, gölləri, bulaqları, dağları yer adları və

onların coğrafi koordinatları haqqında məlumat verir. Əsərdə Xəzər dənizinin sahil xətti haqqında məlumatında dənizin Kür çayının mənsəbindən 16 fərsəx cənuba doğru meyl edərək şərqə uzandığını Muğan şəhərinin sahillərini əhatə etdiyini bildirir [11, s.79].

Ərəb coğrafiyaşünas səyyahı İbn Xordadbeh yazdığı “Kitab əl məsalik vəl-məmalik” əsərində bu şəhərin Ərdəbildən Dərbəndə gedən yol üstündə yerləşdiyini yazır [12, s.23].

Muğan haqqında X əsr səyyahı əl-Məsudinin verdiyi məlumatlar da diqqətəlayiqdir. 20-dən çox o cümlədən, coğrafiya və tarixə dair 7 əsərin müəllifi olan Əl-Məsudinin “Müruc əz-Zəhəb və məadin əl-Cəvahir” (Qızıl yuyulan yer və cəvahirat mədənləri) adlı əsərinin birinci fəslində Azərbaycanı səyahət etdiyini, Beyləqanda olduğunu göstərir. Əsərdə Azərbaycanın Bakı, Bərdə, Şəki, Qəbələ, Dərbənd, Şirvan və başqa şəhərləri ilə yanaşı Muğan haqqında da məlumat vermişdir. Müəllif əsərdə Azərbaycanda iki Muğan olduğu haqqında məlumat verir. Onlardan biri Muğanıyyə Qəbələ ilə həmsərhəd olub Kür çayından şimalda Göyçay ilə Girdimançayın aşağı boyunca yerləşdiyini, digəri isə dəniz kənarında şəhər olduğunu yazır. Səyyah Xəzər dənizi haqqında yazarkən qeyd edir ki, bu dəniz başqa vilayətlərlə yanaşı Muğanın da dənizidir [12, s.64]. Tarixi mənbələrdə də Azərbaycanda Muğan və Muğanıyyə adlı iki toponimə rast gəlinir. Bunlardan Muğanıyyə orta əsr Azərbaycan vilayətlərindən birinin adı olmuşdur. Vilayət Qəbələ ilə həmsərhəd olub Girdman və Göyçay çaylarının aşağı axarı boyu ərəziləri əhatə etmişdir. Digəri mənbələrdə Muğan adı ilə tanınan və orta əsrlərdə bölgənin əsas siyasi, iqtisadi və mədəni mərkəzi olan şəhərdir. Orta əsr mənbələrində şəhərin Kür çayından 100 kilometr Ərdəbildən təqribən 50 kilometr məsafədə Xəzər dənizinin sahilində, iki çay arasında yerləşdiyi bildirilir. Bu məlumatlara və eləcə də dövrün digər ərəbdilli mənbələrində verilən məlumatlara əsasən tədqiqatçılar orta əsr Muğan şəhərinin indiki Təngərudlə Lənkərançay arasında yerləşdiyini qeyd edilir [11, s.79].

Azərbaycanın orta əsr şəhərləri haqqında nisbətən geniş məlumat verən müəlliflərdən biri əl-Əl-Müqəddəsidir. Müəllif "İqlimlərin öyrənilməsi üçün mükəmməl təsnifat"(Əhsən ət-təkəsim fi mərifət əl-əqalim) adlı əsərində şərqin bütün ölkələri ilə yanaşı Azərbaycan əhalisinin dini inancları, adət-ənənələri məşğuliyyətləri haqqında məlumat verir. Əsərdə Muğan şəhəri haqqında yazır “İki çayla və gözəl bağlarla əhatə olunmuş şəhərdir. Həmçinin şəhər meydanında da bağları vardır. O da Təbriz kimi başda-başa bağıdır. Bura Ərdəbillə Gilan arasındadır. Buradan Bərdəyə 8 günlük yol var. Şəhər gözəldir, kənarları əkilib becərilmişdir, buradan iki çay axır. Adamlarının sifətləri ləl və mərcan kimidir. Onlar çox hörmətli və səxavətcildir” [12, s.133]. Məlumatdan şəhər əhalisini əsasən bağçılıqla, şəhər ətrafında yaşayan əhalinin isə əkinçiliklə məşğul olduğu məlum olur.

Ərəb Coğrafiyaşünas səyyahlarının əsərlərində Muğan şəhəri ilə dövrün ən böyük ticarət və sənətkarlıq mərkəzi olan Ərdəbil şəhəri arasındakı məsafə fərqli göstərilir. Qudama ibn-Cəfər Ərdəbildən dəniz sahilində yerləşən Muğan şəhərinə 4 fərsəx, yəni 28-30 km olduğunu, ibn Xordadbeh Ərdəbildən Muğana 10 fərsəx, əl-İdrisi isə Ərdəbildən dəniz kənarında yerləşən Muğana 2 günlük yol olduğunu qeyd etdi.

Yazılı mənbələrdə adı çəkilən şəhərlərdən biri də Bəcrəvan şəhəridir. Bu şəhər yerinin qalıqları Cəlilabad rayonu ərazisində qeydə alınmışdır. Bəcrəvan şəhəri keçmişdə Baqavan, VIII əsrə dair xəritədə Badjravan kimi qeyd edilmişdir. Hər iki ad müqədəsliklə bağlıdır. Avesta dilində Baqa-Allah, Baqasstan, Baqsutun-İlahların məskəni deməkdir.

Bəcrəvan şəhəri haqqında Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Gülüstani İrəm” əsərində də məlumat vardır. Sasanilər sülaləsinin ən qüdrətli nümayəndələrindən sayılan 531-579-cu illərdə hökmranlıq etmiş Xosrov Ənuşiravan haqqında məlumatında müəllif yazır: “O Bəcrəvana, yəni Muğana çatanda, Bərdənin sahibi Mehinbanu onu qarşıladı və qonaq etdi. Burada Xosrov onun qardaşı qızına Şirinə aşiq oldu. Daha sonra onunla evləndi”. Görünür Bəcrəvan hələ ilk orta əsrlərdə şəhər tipli yaşayış yeri olmuşdur [13, s.26].

Ərəb-coğrafiyaşünas səyyahı İbn Xordadbeh “Kitabul əl-məmalik vəl-məsalik” (Yollar və məmləkətlər haqqında kitab) əsərində bu şəhər haqqında yazır: Bacrəvan Şirvan yaxınlığında şəhərdir. Rəvayətə görə burda dirilik bulağı vardır” [12, s.24].

Yaqut əl-Həməvi özünün “Kitab əl-müştərik vadan va-l-muftariq sukan” (“Formasına görə müştərək yerinə görə fərqlənən adlar kitabında) bu şəhər haqqında yazır. Bacərvan iki yerdedir. Birinci ər-Rəqqa vilayətinin əl-Bəlix mahalında kənd. İkinci Şirvan vilayətində Ərməniyyə nahiyəsinin şəhəri (mədinə). Buradakı Bacərvan haqqında deyilir ki, Xızır peyğəmbərin (ə.s) tapdığı həyat bulağı buradadır. Eləcə də deyirlər ki, Bacərvan əhalisinin Musa və Xızır (ə.s.) yedirdiyi kənddir [9, s.186].

Yaqut əl-Həməvi özünün “Mucəm əl-buldən” əsərində də bu şəhər haqqında məlumat vardır. Maraqlıdır ki, müəllif yuxarıda qeyd olunan əsərində Bacərvan əhalisinin Musa və Xızır (ə.s.) yedirdiyi kənddir yazdığı halda bu kitabında Bacrəvan əhalisinin Musa və Xızır peyğəmbərlərdən (ə.s.) yemək istəmişlər kimi yazır [9, s.144].

Yazılı mənbə məlumatlarından belə məlum olur ki, Bacərvan əvvəl kənd olmuş orta əsrlərdə inkişaf edərək mədinəyə mahal mərkəzinə çevrilmiş, daha sonra burada baş vermiş siyasi hadisələrlə bağlı dağılmış və yenidən kənddə çevrilmişdir.

XIII əsr tarixçisi Fəzlullah Rəşidəddin “Cami ət-təvarix” əsərində burada baş vermiş hadisələrlə bağlı yazır: “Kütləvi qırğınlar nəticəsində adamsız səhraya çevrilmiş vilayətlərə gəldikdə əhali Azərbaycanın, Bağdadın boş qalmış torpaqlarını, Türküstanın, Rumun, İranın şəhərlərinin dağıdılmasını, heç bir çərçivəyə sığmayan bu hadisələri öz gözləri ilə gördülər. Bir sözlə hər on yaşayış yerindən ancaq biri özünə gələ bildi, qalanları yerlə yeksan oldu” [18, s.171].

XIII əsrdə monqolların Azərbaycana dağıdıcı hücumları nəticəsində Azərbaycanın bir çox yaşayış yerləri tənəzzülə uğradı. Azərbaycanın bir çox yaşayış yerləri o, cümlədən Beyləqan, Unar (Onar) Şiz, Kağız-Kunan Varsan, Şəmkir, Bəcrəvan şəhərlərinin bundan sonra mənbələrində adı çəkilməmişdir [14, s.171].

Yazılı mənbələr Bəcrəvan şəhərinin vaxtı ilə böyük ticarət yolunun üzərində yerləşdiyini sənədləşdirir. Elmira Muradəliyeva yazdığı “Qafqaz şəhərləri Böyük İpək yolunun üzərində” kitabında yazır: “Siyasi hadisələrə təsiri olduğu kimi Böyük İpək yolu marşururtunun yerləşməsinə və dəyişməsinə öz təsirini göstərdi bu da bilavasitə özünü ticarət və sənətkarlıq mərkəzi olan şəhərlərdə göstərdi. Onlar məhv oldular, əvvəlki əhəmiyyətini itirdilər. Sonuncular daha çox Böyük İpək yolu üzərində yerləşən şəhərlər üçün xarakterik idi. Böyük İpək yolunun zəiflənməsi ilə Beyləqan, Qəbələ, Şabran, Ərəş, Bəcrəvan, Arqvet, Artanudj, Urbnisi, Ani, Urtsek və digərləri tənəzzülə uğradı və tədricən tarix səhnəsindən silindi” [16, s.7].

Azərbaycan Respublikasının cənub-şərq bölgəsinin şəhər və şəhər tipli yaşayış yerlərinin arxeoloji tədqiqi

Orta əsrlərdə Azərbaycanın ən böyük vilayətlərindən biri olan, Kür çayı ilə Xəzər dənizi arasında böyük bir ərazini əhatə edən Mugan vilayətinin mərkəzi, bölgənin ən iri şəhər yaşayış yeri Muğan şəhərinin tarixi ərazisi hələ də dəqiqləşdirilməmişdir. Bəcrəvan şəhərinin xarabalıqları hazırda Cəliləbad rayonunun ərazisində yerləşir. Monqolların Azərbaycana dağıdıcı hücumları zamanı digər orta əsr şəhərləri kimi Muğan və Bəcrəvan şəhərləri də dağıdılmış və bir daha özünə gələ bilməmişdir. Bəcrəvan şəhərinin tarixi ərazisi məlum olsa da burada hələlik arxeoloji qazıntı işləri aparılmamışdır.

Müstəqillik illərində Bölgənin arxeoloji abidələrinin öyrənilməsi məqsədi ilə təşkil olunmuş arxeoloji ekspedisiyalar zamanı müxtəlif növ abidələrlə yanaşı orta əsr şəhər tipli yaşayış yerlərinin tədqiq edilməsi sahəsində də müəyyən işlər görülmüşdür. XX əsrin sonu XXI əsrin ilk onilliklərində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı bölgənin müxtəlif rayonlarında yerləşmiş Moşxan, Piyakon, Köhnə Ərcivan, Şakaşəhər, Şıxnədul, Şəhərgah orta əsr şəhər tipli yaşayış yerləri aşkar edilib qeydə alınmış bəzilərinə tədqiqat xarakterli ilkin arxeoloji qazıntı işləri aparılmışdır.

Köhnə Ərcivan yaşayış yeri Astara rayonun eyni adlı kəndi ərazisində yerləşir. On hektardan çox ərazini əhatə edən yaşayış yerini Ərcivan çay iki hissəyə ayırmışdır. Çaydan Şimal-Şərq tərəfdə 22×224,5 və 22×22×3 sm ölçüdə bişmiş kərpicdən hörülmüş istehkam qalıqlı qeydə alınmışdır. Tikinti materialları yaşayış yeri üçün bişmiş kərpic memarlığının səciyyəvi olduğunu göstərmişdir. İstehkam qalığı 30m-dən artıq ərazidə izlənilmişdir. Tədqiqatçılar yaşayış məskəni haqqında Xəqani Şirvaninin qəsidələrinin birində məlumat verdiklərini bildirirlər [1, s.65].

Yaşayış yerinin ərazisinin bir hissəsi həyatı sahə kimi kənd əhalisinin istifadəsinə verildiyindən buradakı mədəni təbəqə yatımı dağıntılara məruz qalmışdır. Yerli əhali təsərrüfat işləri zamanı burada müxtəlif xarakterli tikili qalıqları, şirli və şirsiz saxsı qab nümunələri, metal əşyalar tapmışlar. Tikinti qalıqları əsasən bişmiş kərpicdən inşa edilmişdir. Yaşayış yerinin Ərcivan çayın sağ sahilində yerləşən hissəsi də təsərrüfat məqsədi ilə istifadə edildiyindən burada da mədəni təbəqənin üst qatı dağıdılmışdır. Şumlanmış sahədə toplanmış

materiallar daş və saxsı qurğuların qırıqlarından, şirli, şirsiz saxsı, fayans və şüşə qab qırıqları ilə təmsil olunmuşdur. Şirsiz qab qırıqlarının əsas hissəsi Bardaq, dopu, küpə, qazan, çırağ qırıqları təşkil edir. Onların içərisində küpə nümunələri daha çoxluq təşkil edir (tablo I, şəkl.1,2,7,8). Şirsiz saxsı materialı içərisində nisbətən salamat qalan çıraqdır. Onun yastı oturacağı, dar boğazı, boruşəkili lüləyi vardır. Dulus çarxında hazırlanmış çırağın lüləyin ucu, boğazm yuxarı hissəsi və çubuqvari qulp sınımışdır. Oxşar formalı çıraqlar orta əsr Beyləqan, Şəmkir şəhər yaşayış yerlərinin qazıntılardan məlumdur [7, s.67-69; 10, s.133].

Şirli saxsı nümunələri üç qrupa ayırmaq olar. Birinci qrup erkən şirli qablar istehsalı üçün səciyyəvi olan şəffaf şir altından anqob naxışlanmış qablar təşkil edir. Onların əksəriyyətini monoxrom qab qırıqları təşkil edir (tablo II, şəkl.4,5). Əsasən həndəsi və nəbati naxışlarla bəzədilmişdir. Şirli qabların ikinci qrupunu XII–XIII əsrin birinci yarısı üçün səciyyəvi olan polixrom qab nümunələri, şəffaf şir altında ağ anqob üzrə marqansla naxışlanmış qab qırıqları təşkil edir (tablo II, şəkl.11,12). Şəffaf şir altında anqobla naxışlanmış qablar Azərbaycan orta əsr sənətkarlığı üçün səciyyəvi olmuş və onlar ölkənin bütün dulusçuluq mərkəzlərində istehsal olunmuşdur [17, s.162; 5, s.97; 8, s.32].Yerüstü toplanmış şirli qablar içərisində fonu qazıyaraq naxış işləmlərini üzə çıxarma texnikası ilə işlənmiş qab də maraqlı tapıntılardandır (tablo II, şəkl.8). Yaşayış yerindən aşkar edilmiş üçüncü qrup qablar son ort əsrlər dövrü üçün xarakterik olub bu dövrdəşirli qablar istehsalında tənəzzülü əks etdirir.

Fayans qab qırıqları Rey və Kaşan dulusçuluq mərkəzləri üçün səciyyəvi olan qab qırıqlarından ibarətdir. Onların içərisində şəffaf şir altında kobaltla bəzədilmiş qablar üstünlük təşkil edir. Zərnaxışlı fayans qab qırıqları çox azdır.

Yaşayış yerindən aşkar edilmiş maraqlı tapıntılardan biri monolit daşdan yonulmuş qurğudur. Bazalt daşından yonulmuş qurğu kəsilmiş konus formasında ayaq və mərkəzdə çökəyi olan dəyirmi formalı üst hissədən ibarətdir. Astara-diyarşünaslıq muzeyində mühafizə olunan bütöv nümunəsi əsasında onun meyvə əzərək şirə əldə edilməsi üçün istifadə edildiği güman edilir.

Abidənin ərazisindən toplanmış yerüstü arxeoloji materiallar, ilk növbədə, şirli və şirsiz saxsı məmulat yaşayış yerinin IX–XVII əsrlərdə mövcud olmuş şəhər tipli iri yaşayış məskəninə xarabalığı olduğunu söyləməyə əsas vermişdir .

Yaşayış yerində 2002-ci ildə professor Tufan Axundov Tarix Dostiyevlə birlikdə arxeoloji tədqiqat işləri aparmış və Köhnə Ərçivan yaşayış yeri adlı ayrıca məqalə nəşr etdirmişlər.

Şakaşəhər yaşayış yeri Astara rayonu ərazisində yerləşən şəhər tipli yaşayış yerlərindən biri Şakaşəhər yaşayış yeridir. Abidə Astara rayonunun Azəru kəndindən 500 m. qərbdə dəniz səviyyəsindən 1200 m yüksəklikdə Azəruçayın sol sahilində salınmışdır. 5 hektardan çox sahəni əhatə edir. Abidə ərazisində aparılmış torpaq işləri nəticəsində mədəni təbəqə yatımının üzəri bəzi yerlərdə açılmışdır. Yaşayış yerinin ərazisində aparılmış təsərrüfat işləri və çöl

tədqiqatları zamanı tikili qalıqları, şirli-şirsiz saxsı məmulatı, metal və şüşə məmulatı, sikkələr əldə edilmişdir [2, s.126].

Abidə ərazisində toplanmış yerüstü materialların əsas hissəsini saxsı qab qırıqları təşkil edir. Şirsiz saxsı materialı, küpə, bardaq, piyalə, qapaq qırıqları ilə təmsil olunmuşdur (Tablo I, şəkl.3,4,8.). Onların içrinsində qırmızı boyalı qab nümunələri də vardır. Şirli saxsı nümunələri əsasən süfə qabları ilə təmsil olunmuşdur. Bunlar kasa, nimçə boşqab qırıqları ilə təmsil olunmuşdur. Şirlənmə və naxışçəkmə texnikasına görə fərqli olub şirli qablar istehsalının müxtəlif mərhələlərini əks etdirir. Onların ilkin nümunələrini erkən şirli qablar istehsalı üçün səciyyəvi olan şəffaf və yaşıl şir altında anqobla naxışlanmış monoxrom qablar təşkil edir (Tablo II, şəkl.1,6). Şakaşəhər yaşayış yerindən aşkar edilmiş şirli qabların bir hissəsi XII-XIII əsrlər üçün səciyyəvi olan ağ anqob üzrə marqansla naxışlanmış qab qırıqlarıdır. Şirli qablar içərisində polixrom qab qırıqları da vardır. Oxşar formalı şirli qablar Şimal-Şərqi Azərbaycanın orta əsr şəhər və kənd tipli yaşayış yerlərindən tapılmışdır [6, s.167-168].

Yaşayış yerində əldə olunmuş maraqlı tapıntılardan biri gil putadır (Tablo II, şəkl.6). Minatür piyalə formasında olan bu qabın metal süzmək üçün novçası vardır. Puta tipli qablaradan orta əsr şəhərlərində zərgərlik sənətində istifadə edildiyi məlumdur. Oxşar qablar arxeoloji qazıntılar zamanı Şabran şəhərinin qazıntılarında məlumdur [3, s.272].

Yaşayış yerində aparılmış torpaq işləri zamanı toplanmış materiallar içərisində metal və şüşə nümunələri də vardır. Metal məmulatının əsas hissəsi tuncdan hazırlanmışdır. İki ədədi dəmirdəndir. Qırıqlarla təmsil olunduğundan bəzilərinin təyinatını müəyyən etmək olmamışdır. Bunlardan iki ədədi biləzik qırığıdır. Metal məmulatı içərisində altı ədəd sikkə nümunəsi də vardır. Onlardan biri Şirvanşah Əbu Nəsr Yəzid ibn Əhməd, ikisi Ataby Eldənizin adından zərb edilmişdir. Biri anonimdir. İkisi təyin olunmamışdır.

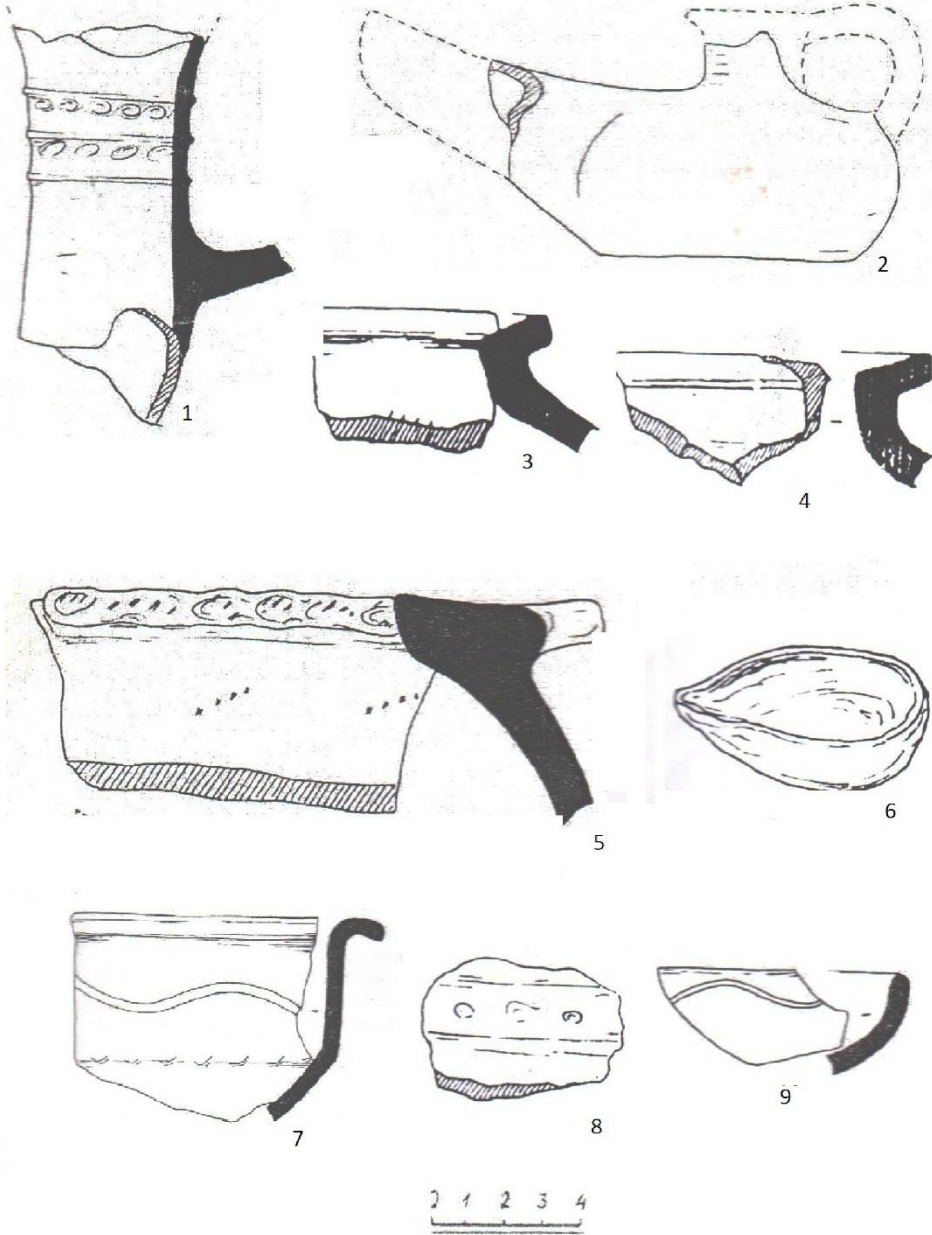
Aparılmış tədqiqatlar və yerüstü toplanmış arxeoloji materiallar əsasında abidənin VIII – XIII əsrin əvvəllərinə aid şəhər tipli yaşayış yeri olduğu güman edilir.

Bölgənin orta əsr şəhər tipli yaşayış yerlərindən biri Masallı rayonunun eyni adlı kəndinin ərazisində Vilyan çayının sahilində salınmış Ərkivan şəhəridir. Şəhərgah Astara şəhərdən 2 km qərbdə, Talış dağlarının ətəyində, Lənkəran ovalığında yerləşir. 10 hektardan artıq sahəni əhatə edən yaşayış yerinin ətrafı yarımdairəvi bürclər və kontforslarla möhkəmləndirilmişdir. Qala divarlarının bünövrəsi çağdaşlarından, divarları isə bişmiş kərpicdən hörülmüşdür. XX əsrin 90-cı illərində abidə ərazisində arxeoloq Q.Qoşqarlının rəhbərliyi altında Talış-Muğan arxeoloji ekspedisiyası ilkin arxeoloji tədqiqat işləri aparmış, toplanmış yerüstü arxeoloji materiallar əsasında Ərkivan şəhərgahı XIII-XV əsrlərə aid edilmişdir [15, s.125].

Nəticə

Azərbaycanı Respublikasının ən qədim insan yaşayış məskənlərindən olan cənub şərq ərazisi orta əsrlərdə də əhalinin sıx yaşadığı bölgələrdən biri olmuşdur. IX əsrdə Ərəb xilafətinin dağılmasından sonra Azərbaycanda feodal dövlətlərin yaranması təsərrüfatın inkişafına şəhər həyatının canlanmasına və yeni şəhərlərin salınmasına səbəb olmuşdur. Bu tarixi dövrdə Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsində şəhər həyatı canlanmış yeni şəhər tipli yaşayış yerləri salınmış və onlar bölgənin siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında mühüm rol oynamışlar. Lakin təssüf ki, bölgənin digər tarixi və arxeoloji abidələri ilə yanaşı orta əsr şəhər və şəhər tipli yaşayış yerləri də uzun müddət tədqiqatçıların diqqətindən kənar qalmışdır. XX əsrin son onilliklərində XXI əsrin əvvəllərində bölgənin bəzi orta əsr şəhər tipli yaşayış yerləri aşkar edilsə də onlarda arxeoloji qazıntı işləri aparılmamışdır. Orta əsr yazılı mənbələrində geniş məlumat verilən Bəcrəvan orta əsr yaşayış yeri arxeoloji tədqiqatlara öyrənilməmiş, vilayətin mərkəzi olan Muğan şəhərinin tarixi ərazisinin müəyyən edilməsi sahəsində ciddi addımlar atılmamışdır. Son dövrlərdə aparılmış arxeoloji tədqiqatlar bölgənin orta əsr şəhər yaşayış yerləri haqqında müəyyən təsəvvür yaratsa da bunlar orta əsr şəhər əhalisinin sosial-iqtisadi, mədəni inkişaf səviyyəsini müəyyən etməyə, şəhərlərin plan quruluşu, topoqrafiyası və s. haqqında tam fikir söyləməyə imkan vermir.

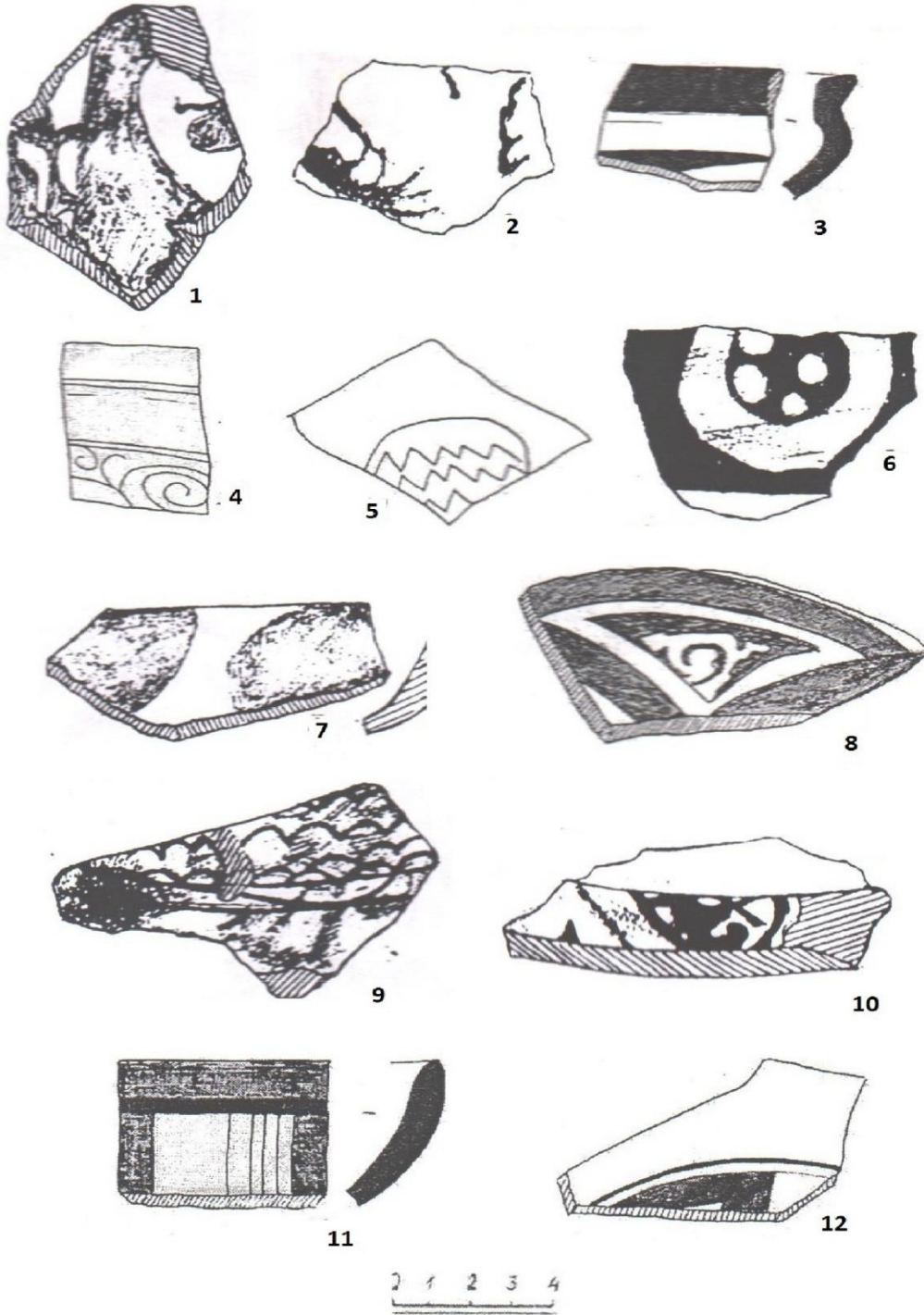
Tablo I

Şirsiz saxsı məmulatı

Tablo II

Şirli saxsı məmulatı

Ədəbiyyat

1. Axundov T. Dostiyev T, Əliyev F. (2002). *Köhnə Ərçivan yaşayış yeri*. Azərbaycan arxeologiyası. №-1,2. Xəzər Universiteti. Bakı
2. Axundov T.İ., Dostiyev T.M. (2008). *Şakaşəhər yaşayış yeri*. AA. 2003, s.126-133.
3. Azərbaycan Arxeologiyası. VI cild. Bakı. Şərq-Qərb, 632 s.
4. Bayramov M.C. (2012). IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyahların əsərlərində Azərbaycan kəndləri. *Bakı Dövlət Universitetinin xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası*, № 1, Bakı, s.138-144.
5. Dostiyev T. (2022). *Şəmkirin erkən islam dövrü şirli keramikasında astral naxışlar*. Arşadırma, Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət komitəsinin jurnalı. Dövlət və Din - № 01 (72)
6. Dostiyev T.M. (2001). *Şimal-Şərqi Azərbaycan IX-XV əsrlərdə*. (Quba-Xaçmaz bölgəsinin materialları əsasında tarixi-arxeoloji tədqiqat). Bakı. BDU-nun nəşriyyatı, 396 s.
7. Əhmədov Q.M. (1959). *Azərbaycanın şirsiz orta əsr saxsı məmulatı*. Bakı, Azərb. SSR.EA. nəşr., 143 s.
8. Əhmədov Q.M. (1979). *Orta əsr Beyləqan şəhəri*. Bakı, Elm, , 198 s
9. Əliyeva N.A. (1999). *Azərbaycan Yaqut əl-Həməvinin əsərlərində*. Bakı, Çapaşoğlu, 255.244 s.
10. Hüseyinli N.N. (2009). *Orta əsr Şəmkir şəhərinin işıqlandırma vasitələrinə dair*. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi // Journal of Turkish World Studies,Cilt: IX, Sayı 1, Sayfa: 131-136, İzmir, s.131-136.
11. Vəlixanlı N.M. (1993). *Ərəb xilafəti və Azərbaycan*. Bakı, Azərnəşr, 158 s.
12. Vəlixanlı N.M. (1974). *IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünasları Azərbaycan haqqında*. Bakı. Elm, 223 s.
13. Бакиханов А. (1991). *Гюлистан-и ирам*. Баку — 1991. Издательство «ЭЛМ», 143 с.
14. Гейдаров М.Х. (1982). *Города и городское ремесло Азербайджана (XIII-XVII вв)*, Баку, ЭЛМ, 280 с.
15. Кошкарлы К.О. (1992). *Средневековые крепости в зоне Талыша*. ААЕЕЗЖМ. Баку
16. Мурадалиева Э. (2011). *Города кавказа на великом шелковом пути*. «Кавказ», Баку, 200 с.
17. Новрузлу А.И. (1993). *Средневековая керамика Азербайджана (IX-XVII вв.)*. Баку, ЭЛМ, 199 с.
18. Рашидаддин Ф. (1957). *Джами ат-таварих* (Сборник летописей), т.3. Баку, 361 с.

CITIES AND URBAN-TYPE SETTLEMENTS OF SOUTH-EASTERN AZERBAIJAN OF THE MIDDLE AGES (IX-XV CENTURIES)

Mushfiq Bayramov

Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan

The archaeological research of Lankaran, Astara, Masalli, Lerik and Yardimli regions, which administratively covers the southeastern part of the Republic of Azerbaijan, was left out of the attention of researchers until the 80s of the last century. In 1985, Asadulla Jafarov's discovery of the Buzeyir cave belonging to the Upper Paleolithic period in the territory of Lerik region increased the attention to the study of the archaeological monuments of the region. For this purpose, Talish Mughan archaeological expedition was established in 1986. During the field research carried out in 1986-1991, the expedition did some work in the field of research of medieval settlements along with different types of monuments. After Azerbaijan gained independence, attention to our historical past and national moral values has increased, and archaeological research has expanded in the southeastern region as well as in other regions. Based on written sources and the results of archaeological research conducted in the southeastern region of the Republic of Azerbaijan at the end of the 20th century and the first decades of the 21st century, medieval cities and urban-type settlements are studied in this article.

Key words: Mughan, Bacrevan, medieval, settlement, archaeological excavation

ГОРОДА И НАСЕЛЕННЫЕ ПУНКТЫ ГОРОДСКОГО ТИПА ЮГО ВОСТОЧНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА СРЕДНИХ ВЕКОВ (IX-XV ВВ)

Мушфиғ Байрамов

Ленкоранский государственный университет, Лянкярань, Азербайджан

Археологические исследования Лянкяранского, Астаринского, Масаллинского, Лерикского и Ярдымлинского районов, административно охватывающих юго-восточную часть Азербайджанской Республики, до 80-х годов прошлого века оставались вне внимания исследователей. В 1985 году открытие Асадуллой Джафаровым на территории Лерикского района пещеры Бузейр, относящейся к периоду верхнего палеолита, усилило внимание к изучению археологических памятников региона. С этой целью в 1986 году была создана Талыш-Муганская археологическая экспедиция. В ходе полевых исследований, проведенных в 1986-1991 годах, экспедиция провела ряд работ в области исследования средневековых поселений, а также различных типов памятников. После обретения Азербайджаном независимости возросло внимание к нашему историческому прошлому и национальным моральным ценностям, расширились археологические исследования, как в юго-восточном регионе, так и в других регионах.

В данной статье на основе письменных источников и результатов археологических исследований, проведенных в юго-восточном регионе Азербайджанской Республики в конце 20 века и первых десятилетиях 21 века, рассматриваются средневековые города и поселения городского типа.

Ключевые слова: Мугань, Бакреван, средневековье, поселение, археологические раскопки

“ALLAH” KOMPONENTLİ PAREMIOLOJİ VAHİDLƏRİN SEMANTİK TƏHLİLİ

Tünzalə Manafova

Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan

e-mail: tunzala.manafova@mail.ru

DOI: 10.30546/.2960-1967.2023.2.81

Xülasə. Müxtəlifsystemli dillərin paremioloji fondunu təşkil edən vahidlərin fərqli aspektlərdən tədqiqində onların semantikasına, məzmununa, ifadə etdikləri fikirlərə görə təhlili xüsusi rol oynayır. Bu cür araşdırmalar paremioloji vahidin tərkibindəki konkret bir komponentə görə aparılması həmin komponentin paremiyanın formalaşmasındakı funksiyaları aydınlaşdırmağa geniş imkanlar açır. Təhlil göstərir ki, dillərin əksəriyyətində, demək olar ki, hamısında tərkibində “Allah” komponenti olan vahidlər ayrıca bir lay əmələ gətirir. Allah komponenti dildəki paremioloji vahidləri bir qrupda birləşdirmək və fərqli aspektlərdən öyrənməyə zəmin yaradır. Bu cür tədqiqatlar müasir dövrdə xüsusi aktualıq kəsb edir, dillərin paremioloji mənzərəsi ilə bağlı konkret nəticələr əldə etməyə imkan verir. Müxtəlifsystemli dillərin allah komponentli paremioloji vahidlərinin semantik təhlili bu vahidlərin formalamasında əsas semantik yükün məhz qeyd edilən komponentin mənalari üzərində cəmləşdiyini təsdiq edir. Allah anlayışı müxtəlif dillərdə fərqli sözlərlə adlandırılrsa da, onun ifadə etdiyi varlığa və bu varlığın keyfiyyətlərinə münasibətdə eynilik müşahidə olunur. Aparılmış tədqiqatda əldə edilmiş nəticələr allah komponentli paremioloji vahidlərin müxtəlifsystemli dillərin paremioloji fondlarında adekvatlarının və ekvivalentlərin mövcudluğunu təsdiq edir.

Açar sözlər: paremiya, atalar sözü, komponent, variativlik, ekvivalentlik

Giriş

Paremiyalarda xalqın həyat təcrübəsindən doğan, onun hadisələrə çoxillik müşahidəyə əsaslanaraq verdiyi qiymət, gəldiyi qənaət əksini tapır. Onlarda irəli sürülən fikirlər, mülahizələr müzakirə və münasibəti dəyərləndirmə məqsədi daşımır, daha çox nəyisə təsdiq və ya inkar edir, əldə oluna biləcək gələcək nəticəni, yaxud əldə olunmuş nəticəni ümumiləşdirilmiş şəkildə ifadə edir. Paremiyaların yaranma məqsədi insanı həyata hazırlamaq, ona doğru yolu göctərməkdir.

İ.Həmidov dilin paremioloji fondunu təşkil edən vahidlərin elmi-nəzəri tədqiqində onların fəlsəfi xarakteristikalarının açılmasının vacibliyini qeyd edərək, bu vahidlərin solumun mücərrəd təfəkkürü səviyyəsində formalaşan və işlənən dil vahidləri olduğundan ictimai-sosial təcrübənin sintezi və konsentrasiyası funksiyasını yerinə yetirməsini, ümumiləşdirilmiş mənanın situasiyanın tipik simvolu kimi dərkini, situasiyanın konseptual səviyyəyə yüksəldilməsi üzərində qurulmasını xüsusi vurğulamışdır [5, s. 4-5]. Frazologiyada milli-mədəni spesifikasiya, milli mənzərə haqqında informasiya, doğrudan da, daha çox paremioloji vahidlərdə cəmlənir, konsentrasiya olunur. Frazoloji birləşmələrlə müqayisədə paremioloji vahidlərin mənasının başqa dillərə transformasiyası daha çətindir. Eyni zamanda paremioloji vahidlərin tərkibində milli-mədəni markerlərin, komponentlərin

çoxluğu da diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan, müəyyən konsept əsasında milli mənzərəni frazeoloji material əsasında öyrənmək zamanı paremioloji vahidlərdə milli mənzərə haqqında informasiyanın paylanması və onun sıxlığı da dərinlən araşdırılmalıdır. Belə araşdırmalarda paremioloji vahidlərdəki müəyyən komponentlər əsasında təhlilin ön planı çəkilməsi vacibdir. Paremiyalarda “Allah” komponentinin işlənməsi xüsusi semantik mənzərə yaradır.

Tədqiqatın mənbəyi və üsulları

Müxtəlif xalqların allah komponentli paremiyalarında oxşar və demək olar ki, eyni olan məzmun daha çox müşahidə edilir. Konkret komponentin, xüsusi halda “Allah” komponentinin paremiyaya daxil etmək və ya paremioloji fikri formalaşdırmaq üçün istifadə etmək etnosun həmin komponentin bildirdiyi predmet, obyekt, eləcə də subyektə aid qənaət və biliklərinə istinad etməklə ifadə olunması məqsədini daşıyır. Eyni zamanda paremiyada əksini tapan fikrin meydana çıxmasında da verilmiş adın mühüm rol oynaması şübhəsizdir. Allah insanın tapındığı, inandığı fəvqəltəbii müqəddəs varlıq, anlayışdır. Allah hər şeyə qadirdir, yeri, göyü, bütün canlı və cansızları, onlara yaşamaq şəraiti və imkanları yaratmış gözəgörünməz varlıqdır. Allah yaratdıqlarına çox şeylər verməyə qadirdir. Allaha xas olan bütün bu və digər xüsusiyyətlər dilin paremioloji fonduna daxil olan vahidlərdə dil vasitəsi ilə verballaşır. Həmin xüsusiyyətlər paremiyanın əsas məzmununda olduğu kimi, onu təşkil edən komponentlərin struktur-semantik mənasında da ifadəsini tapır. Qeyd olunan cəhət yalnız bir dilin deyil, müxtəlif sistemli dillərin paremiologiyasında özünü göstərir.

Allah adama ya ağıl verir, ya dövlət. Paremioloji vahiddə işlənmiş “Allah” komponenti ilə tərkibdəki “adam” komponenti arasındakı münasibət aparıcı olmasa da, ilk baxışdan nəzərə çarpır. İnsanı yaradan Allahdır. O, bəndələrini çarəsiz, imkansız yaratmır, onlara nəşə verir. Verən Allah, alıb istifadə edən insandır, adamdır. Fransız dilindəki *“La main qui donne est au-dessus de celle que reçoit”* – Hərfi tərcüməsi: “Verən əl, alan əldən yuxarı olur” atalar sözündə də qeyd edilən məna vardır. Rus dilində onun ekvivalenti “Благословенна рука дающая” atalar sözüdür. Verilmiş atalar sözünün birində “yuxarı olmaq”, digərində “müqəddəs, xeyirxah” mənaları qabardılır. Hər iki məna Allaha aid keyfiyyəti ifadə edir.

“Allah adama ya ağıl verir, ya dövlət” paremiyasına həmin mövqedən yanaşdıqda allahın böyüklüyünü və qüdrətini, bəndələrinə olan səxavətini görürük. Bu paremiyanın əsas məzmunu və hədəfi qeyd olunan üzərində çəmləşmişdir. Paremiyanın strukturunda olan “ya ... ya” bağlayıcısı adama iki şeydən birinin verilməsini dəqiqləşdirir. İki şeyin alternativ seçimi onların eyni dəyər daşmasına işarə edir. Deməli, ağıl və dövlət eyniləşdirilir, bərabərləşdirilir.

“Oğul atanın yetiridir, iki gözünün biridir.

Oğul dəxi neyləsün, baba ölüb mal qalmasa.

Baba malından nə faidə, başda dövlət olmasa...

Dövlətsiz şərrindən allah saqlasun, xanım sizi” [6, s.31].

Göründüyü kimi, “Kitabi Dədə Qorqud”da “dövlət” sözü “ağıl”, “mal” isə “dövlət, var” mənasında işlədilmişdir. Dastanda “Oğul dəxi neyləsün, baba ölüb mal qalmasa” fikri də dilə gətirilmişdir ki, bu da ilkin malın, yəni var-dövlətin əhəmiyyətini ön plana çəkir. İnsan doğulur, böyüyür, müəyyən yaşdan sonra həyat və yaşayış uğrunda mübarizəyə qoşulur. Dastanı yaratmış etnos bunu nəzərə alır, oğul üçün baba malının qalmasının vacibliyini qeyd edir. Allah insanın öz həyatı boyu ağıl və dövlət əldə etməsinə imkan və şərait yaradır. Ağıl təcrübə və biliyin vəhdətində formalaşır, yeni təcrübənin qazanılmasında iştirak edir. Yuxarıdakı pəremiya insanın qarşısına çıxan çətinliklərin allahla bağlı olmadığını, hər şeyin insanın öz əlində olduğunu nəzərə çatdırır. Azərbaycan dilinin, o cümlədən də digər dillərin atalar sözlərinin arasında hər şeyi allahdan gözləməyin düzgün olmadığı, insanın özünün də zəhmət və əməyə qatlaşmasının vacibliyini ifadə edənələr çoxdur. Məsələn: “Allah deyir, səndən hərəkət, məndən bərəkət”. “Allah tənbəli sevməz”. “God gives all thingsto industry – Tanrı hər şeyi zəhmət çəkənə verir” [9, s. 62]. Fransız dilindəki “Aide — toi, le ciel t’aidera” atalar sözünün rus dilində qarşılığı belədir: – *Поможешь себе, тебе поможет небо (Береженого Бог бережет)*. Rus dilindəki qarşılıqda göy – Allah eyniləşdirilməsi vardır. İnsan təsəvvüründə göy Allahın, cənnətin olduğu, mələklərin yaşadığı yerdir.

Fransız atalar sözünün ingilis dilinə tərcüməsi lüğətdə belə verilmişdir: “help yourself (and) heaven will help you: God helps those who help themselves” [12]. Göründüyü kimi, burada atalar sözünün əsas semantik yükü Allahın köməyi insanın özünün zəhməti, fəaliyyəti üzərinə düşür. Bu, Azərbaycan dilindəki “Allah deyər: Səndən hərəkət, məndən bərəkət” deyimini ilə məzmun adekvatlığına malikdir.

“À qui se lève matin, Dieu aide et prête main” fransız atalar sözünün ekvivalenti “Kim özünə kömək edərsə, allah da ona kömək edir” olur. Eyni mənalı atalar sözü ingilis dilinin “god” komponentli pəremialogiyasında da yer almışdır: *God helps those who help themselves*. Bu pəremiya ingilis dilində struktur tərkibinə görə başqa variantlarda da işlənir: *God helps them that help themselves Heaven (Lord Providence) helps those who help themselves*. A.Qurbanoglundun lüğətdə bu atalar sözünün Azərbaycan dilində qarşılığı kimi birinci variant üçün “Səndən hərəkət, məndən bərəkət; Özünü qoruyanı, Tanrı da qoruyar, ikinci variant üçün “Allahdan əlini üzmə, özünü də heç zaman unutma.” “Xəşbəxtlik küləklə gəlmir, onu gərək öz əlinlə, öz alın tərinlə qazanasan” nümunələri verilmişdir [9, s. 62].

Allahın adlarından biri Rəzzakdır. Türk tədqiqatçısı Arif Arslan Allahın bu adının izahını verərkən göstərir ki, ad diləyənlə bol-bol ruzi verən, ruziyə möhtac olan bütün məxluqata ruzisini verən mənasındadır. O, yaratdığı varlıqların həyatını davam etdirəcək maddi-mənəvi möhtac olduqları hər cür ruzini verib son nəfəslərinə qədər yaşamaqlarını təmin edəndir [2, s.154]. “Şübhəsiz ki, ruzi verən də, qüvvət sahibi də, yenilməz olan da Allahdır!” [7, s. 405]. “Hər şeyi allahdan ummaq, allahdan istəmək doğru yol deyildir. İnsana ancaq öz zəhməti (səyi, çalışması, əməli) qalar! Şübhəsiz ki, (qiyamət günü) onun zəhməti (səyi, əməli) görünəcəkdir. Sonra da ona (zəhmətinin, əməlinin) tam əvəzi veriləcəkdir!” [7, s.

409]. Qurani-Kərimin ayələrində deyilənlərdən irəli gələn fikirlər Azərbaycan dilinin “Yuxarıda Allah, aşağıda sən”, “*Allah bacadan tökməz, gərək özün çalışasan*” atalar sözlərində də ifadəsini tapmışdır. Allah çalışanlara, zəhmət çəkənlərə həmişə yardımçı olur, onları işlərinə, əməllərinə görə mükafatlandırır. Fransız dilinin *Dieu* komponentli atalar sözündə də bu məzmun vardır. “*À qui se lève matin, Dieu (aide et) prêt la matin*” – hərfi tərcüməsi: Kim tez durur, Allah ona yetirir.

İstər müqəddəs kitabda deyilənlərdə, istərsə də atalar sözündə ifadəsini tapmış fikirlərdə hər kəsin özü üçün çalışması ideyası vardır. Əgər hər kəs özü üçün çalışırsa da, Allah hamı üçün çalışır, bütün bəndələrinin rifahını istəyir. Fransız pəremiyasında bu fikir səslənir: “*Chacun pour soi et Dieu pour tous*” – Hər kəs özü üçün, Allah hamı üçün.

Allah insanı yalnız özünə deyil, başqalarına da kömək etməyə dəvət edir və bunun qarşılığının, əvəzinin onlara qaytarılacağı barədə də müqəss kitabda xəbər verir. Nəcm sürəsindən yuxarıda verdiyimiz iqtibasda göstərilir ki, “*Şühəsiz ki, (qiyamət günü) onun zəhməti (səyi, əməli) görünəcəkdir. Sonra da ona (zəhmətinin, əməlinin) tam əvəzi veriləcəkdir!*” İnsanın hər bir əməli, yaxşı ya pis fərqi yoxdur, sonda qiymətləndiriləcək və əvəzi veriləcəkdir. “Yaxşılıq et balığı at dəryaya, balıq bilməsə, xaliq bilər [3, s. 105]. Bu atalar sözündə allah komponenti onun sinonimi “Xaliq” ilə əvəz edilmişdir. Əvəzətmənin səbəbi atalar sözlərinin lakonikliyinə, onların səslənməsində ahəngdarlığın gözlənilməsi ilə əlaqədardır (xaliq –balıq). İnsanın yaxşı əməlinə görə allahın onu qiymətləndirəcəyi fransız atalar sözlərində də qeydə alınır: “*Qui donne aux pauvres prête à Dieu*” – Kasıba borc verən, Allaha borc verir (Kasıba borc vermək, Allaha borc vermək sayılır).

Allah insanı sınağa da çəkə bilər. Burada daha çox ağıl və bilik adamın dadına çata bilər. Ağıllı adam müvafiq vəziyyəti qiymətləndirərək, iş və zəhmət hesabına dövlət qazana bilər. Ağıl iş həyat boyu əldə edilir və ağılın inkişafı əvvəlki təcrübə, bilik və bacarıqla bağlılığa malikdir. Azərbaycan pəremialogiyasında bu vəziyyəti də ifadə edən “allah” komponentli atalar sözü vardır: “Allah bir kəsə qəzəb eyləmək istəsə, əvvəlcə onun ağılını əlindən alır”. Aydın ki, ağıldan məhrum olmaq lazım olan bacarıq və bilikləri qeyb etmək, real vəziyyəti dəyərləndirmək imkanlarını itirməkdir. Təsadüfi deyil ki, səhəyə yol vermiş, bir işi düz görməmiş adama deyirlər: “*Allah sənə ağıl versin*”, “*Allah ağıl paylayanda sən harada idin?!*”, “*Allah sənə ağıl-kamal versin*”. Qeyd edilənlərdən ikincisi və üçüncüsü Azərbaycan dilində atalar sözü kitabına daxil edilmişdir [3, s.236].

“Allah bir kəsə qəzəb eyləmək istəsə, əvvəlcə onun ağılını əlindən alır” atalar sözünü “yersiz, ağılsız, düşünülməmiş hərəkət edən, tədricən ağılını itirən adamlar haqqında deyilir” kimi izah edən Q.Məhərrəmli və R.İsmayilov onu qədim yunan əsatirləri ilə bağlayır, səfehlik ilahəsi Atenin Heraklin ağılını alması haqqındakı əfsanəni yada salırlar. Bu atalar sözünün insanın psixoloji durumu ilə bağlı da işlənməsini qeyd edirlər [8, s. 33]. Atalar sözünün Allahla bağlılığı heç bir şübhə doğurmur. Eyni əməli insan antik allahlara da. müqəddəs kitablarda haqqında bəhs edilən allaha da şamil edə bilər. Atalar sözünün, təbii ki, yarandığı

vaxt bəlli deyil. Onun İslamdan əvvəlki dövrdə işlənməsi istisna edilə bilməz. Atalar sözünün izahındakı “Tədricən aqlını itirən adamlar haqqında deyilir” fikri bizim qənaətimizə görə, doğru deyildir. Bu atalar sözü düzgün hərəkət etməyən, yanlış iş görən və yaxud yanlış iş görməsi düşünülmən, həqiqəti deyən, düz iş görüb özünü çıxılmaz vəziyyətə salan adam haqqında da deyilə bilər. Aqlın birdən və ya tədricən itirilməsi bu sözün yaranmasında əhəmiyyətli amil ola bilməz.

Bu paremioloji vahidin ekvivalenti fransız dilində də vardır: “*Quand Dieu quelqu'un veut chetier, de bon sens le fait varier*”. Göründüyü kimi burada adekvat variantın mövcudluğu müşahidə olunur.

Allahın adlarından biri Əl-Basirdir. Bu adın açmasına görə, Allah hər şeyi bütün incəlikləri ilə görəndir. Cənabi-Haqq bütün varlıqların ən kiçik davranışlarını, işarətlərini bilir və görür. Onun görməsi üçün gecə və ya gündüz fərq etməz, onun görməsi üçün işıq və ya qaranlıq gərəkmez. Onun görməsi üçün göz və ya başqa bir alətə, cihaza ehtiyac yoxdur. Bütün kainatı, içindəkilərinin hal və davranışlarını ovcunun içi kimi bilir və görür, nəzarəti altına alır [2, s.190]. Allah öz yaratdıqlarının hərəkət və davranışlarını bildiyi üçün onlara əta etdiklərində də izafiliyyətə yol vermir. Xalqa bunlar həyat təcrübəsindən agahdır və bu bilgiler atalar sözlərində də ifadəsini tapır. “Allah verdiyini bilər”. “Allah görür, kim kimi döyür”. “Allah kimə pay verməyi yaxşı bilir”, “Allah paxla verməz”, “Allah bilir kimə nə verir” və s.

“Allah dağına baxar, qar yağdırar”. Bu atalar sözündə qədərində olmaq, normadan kənara çıxmaq, izafi olmamaq anlamı ifadəsini tapır. Allahın yaratdığına bu və ya digər şeyi nə üçün vermədiyi də atalar sözlərində əksini tapır.

“Allah dəvəyə qanad versəydi, dünyada uçulmamış dam-daş qalmazdı”. Atalar sözündə dəvənin davranışındakı pislilər nəzərə çatdırılır. Əgər dəvəyə qanad verilsəydi o bu şiltaqlıqları, pislilikləri göydə də görər, dam-daşı uçurardı. Ümumiyyətlə, bu atalar sözündə nə üçün məhz dəvəyə qanadın verilməsindən getməsi də müzakirə mövzusu ola bilər. Yalnız Azərbaycan, türk xalqlarının deyil, şərq xalqlarının da atalar sözləri arasında yer alan bu məsələnin dəvəçiliklə daha çox bağlı olan yerdən gəlməsi məntiqlidir. “Xalq arasındakı "Dəvə kimi kinlidir", "Dəvəsi ölmüş ərəb", "Allah dəvəyə qanad versəydi, uçmamış dam qalmazdı", "Övladda nəvə, dövlətdə dəvə", "Dəvənin ovsarbağını eşşəyin quyruğuna bağlamazlar", "Dəvədən böyük fil var", "Dəvə-dəvə danışmaq", "Dəvə dəlləklik edər köhnə hamam içində", "Dəvənin də dərdi dəvə boydadır", "Dəvəni toya çağırırlar, dedi ya suya göndərəcəklər, ya da oduna" və s. onlarla deyim, bu deyimlərin arxasında duran rəvayətlər onları yaradan xalqın nəinki mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin güzgüsüdür, həm də dəvə və dəvəçiliyə verilən bu önəm Qafqazda türklərin böyük ticari və iqtisadi mədəniyyətə malik olduqlarını təsdiq edir” [11]. *Dəvə kimi kinli olmaq, dəvə-dəvə danışmaq, dəvə nalbəndə baxan kimi baxmaq* frazeologizmlərində dəvənin özündən çıxmasının qorxulu olması faktının təsdiqi vardır. Atalar sözünün dəvənin davranışları ilə bağlılığı da şübhə doğurmur.

“Allah dəvəyə qanad versəydi, dünyada uçulmamış dam-daş qalmazdı” atalar sözü variativliyə malikdir. Variativlik atalar sözünün ikinci hissəsində, daha çox “dam-daş” sözünün mövqeyində müşahidə edilir. Bu mövqedə “dam”, “ev”, “dam-divar”, “dam-daş” qeydə alınır. Şagird.info saytında atalar sözü “Allah dəvəyə qanad versəydi, dam-divarı yıxardı” şəklində verilir [10]. Məlumdur ki, atalar sözü mümkün olduğu qədər yığcam olmalı, onun tərəfləri strukturca bir-birinə oxşamalı, imkan daxilində qafiyələnməli, sintaktik paralelizmə bənzəməlidir. Bu baxımdan yuxarıdakı atalar sözündəki “dünyada” sözünün izafiliyi aşkardır. Doğrudur, bu söz dəvənin törədə biləcəyi pis əməlin miqyasını genişləndirir, lakin həmin söz olmadıqda da miqyas kifayət qədər böyük təsəvvür edilir. Çünki “Uçulmamış dam-daş qalmazdı” dünyadakı bütün dam-daşları əhatə edir. “Dam-daş” sözünün də yalnız “dam” ilə əvəz olunması və yaxud ilkin variantda yalnız “dam” sözünün olması inandırıcı və çox ehtimallıdır. Yəni atalar sözünün “Allah dəvəyə qanad versəydi, uçulmamış dam qalmazdı” şəklində yaranması ehtimalı böyükdür.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “dam-daş” sözünün izahında oxuyuruq: “Dam-daş. İs. - Tikili, bina, ev. Allah dəvəyə qanad versəydi, dam-daş uçurardı” [4, s. 529]. Şübhəsiz ki, əvvəla, bu variantdakı “uçurardı” feil forması yerində deyil, atalar sözünün ekspressivliyini və təsir gücünü azaldır. İkincisi, “ev” və “divar” leksik vahidlərinin yaranması bu atalar sözünün yaranmasından sonrakı dövrə aid olması da şübhə doğurmur. Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan atalar sözlərinin toplanıb nizama salınması, normativləşdirilməsi, onların tənqidi mətninin hazırlanması Azərbaycan dilçiliyinin, folklorşünaslığının və leksikoqrafiyasının son dərəcə aktual problemlərindən biridir. Bu işin gecikdirilməsi gələcəkdə atalar sözlərimizin başqa xalqların müvafiq mənbə və lüğətlərin salınmasına kömək edir.

A.Abbasov haqqında danışdığımız atalar sözünü “Allah dəvəyə qanad versəydi, o çoxlu damlar uçurardı” variantını ikidilli lüğətə daxil etmiş və onun ingilis dilindəki qarşılığını vermişdir: “Allah dəvəyə qanad versəydi, o çoxlu damlar uçurardı. Müq. et: Vurağan inəyin buynuzu qısa olar. (A) *curst cow has always short horns*” [1, s. 23]. Müəllifin istifadə etdiyi variantda “çoxlu damlar” birləşməsi yox, əslində “çoxlu dam” olmalıdır. Bu variantda, belə hesab edirik ki, həm *çoxlu* sözü, həm də *dam* sözünə əlavə edilmiş cəm şəkilçisi artıqdır. İngilis dilindəki qarşılığa gəlincə, bu Azərbaycan atalar sözünün ekvivalenti ola bilər. İngilis dilindəki paremioloji vahiddə “Allah” komponenti olmasa da, pis xasiyyətə malik inəyin qısa buynuzlu yaradılmasının özü Allaha aid edilməlidir.

Azərbaycan atalar sözünün qarşılığı kimi “Set a beggar on horseback and he’ll ride to the devil” ingilis atalar sözünün qəbul edilməsi də müşahidə olunur. A.Qurbanoglu bu paremioloji vahidi Azərbaycan dilində belə izah etmişdir: “Donuzu stolun arxasında oturtsan, o, ayaqlarını qaldırıb stolun üstünə qoyar. Müq. et: Tanrı görməmişə övlad verdi, o da çəkib körpənin əzasını qopartdı” [9, s. 154-155]. Müəllif hərfi tərcümədən istifadə etmişdir.

Paremioloji vahidin tərcüməsinin obyekt dilin paremioloji vahidi ilə verilməsi daha düzgündür. Xüsusi halda, yəni qarşılıq olmadıqda hərfi tərcümədən istifadə edilir.

Allah Qafurdur, qullarının günahlarını, xətalarını, qüsurlarını daim bağışlayan və bağışlamaqdan usanmayanadır. *“Rəbbin bağışlayandır, mərhəmətlidir. Əgər (Rəbbin) onları günahlarına görə cəzalandırmaq istəsəydi, onların əzabını sürətləndirərdi. Lakin onların (öz əzab) vaxtı vardır (O zaman) onlar (Allahın əzabından qaçıb canlarını qurtarmağa) əsla bir yer tapa bilməzlər”* [7, s. 34]. “Allah var, rəhmi də var”, “Allah istəyən danaya qurd dəyməz”. Allah mərhəmətlidir, onun bu keyfiyyəti fransız atalar sözlərində dönə-dönə təkrarlanır: “Dieu ne veut pas la mort du pêcheur”, “Dieu châtie celui qu’il aime, comme un père châtie l’enfant qu’il chérit”, “Par la grâce de Dieu”, “Il n’y a pas de bon Dieu”.

Allah kömək və yardım edən, öz bəndələrini çətin vəziyyətdən qurtaran, onları qoruyandır. “God defends the right”. “God gives wealth to one, happiness to another”. L’homme s’agite mais Dieu le mène. Allah insanı düz yola çağırır, dəvət edəndir. “Que ceux qui veulent un appui le cherche en Dieu”. Allah bu dünyanı yaradıb, onu idarə edənə insana bu dünyada yaşamağa hər cür kömək edir. “Dieu vois assiste”, “Avec l’aide de Dieu”. “Allah qorxmaz, bəndədən utanmaz”, “Allah bilən yaxşıdır, məsləhət onundur”, “Allah bir, söz bir”, “Allah haqqı, nahaqqa verməz”. “Allah kimə pay verməyi yaxşı bilir”, “Allahın hökmünü heç kəs dəyişə bilməz” və s.

Müxtəlif dillərin atalar sözlərində Allahın yeri haqqında fikirlər söylənilir və yuxarıda qeyd olunduğu kimi bu yer göylərdə təsəvvür olunur. Azərbaycan dilindəki “Allah göydən baxır”, “Göydə Allah, yerdə sən” paremioloji vahidlərində də bunun təsdiqini tapırıq. Bununla yanaşı, Allahın yerdə də evləri vardır. İslam dininə görə məscidlər Allahın evləridirsə, xristianlıqda kilsələr Allahın evləridir. “C’est la maison du bon Dieu”, “C’est la maison de Dieu où l’on ne boit ni ne mange”. Fransız dilindəki “C’est le Coeur qui sent Dieu et non la raison” paremioloji vahidində Allahın insanların ürəyində, başqa biricində (“Qui se connait, connait Dieu”) isə insanın özündə yaşaması qeyd olunur.

Göydə yaşayan, yaxud oturan Allah (“En face de Dieu et des hommes”, “Entre Dieu et soi”) yerdəki həyatı, nizamı idarə edir.

Müqayisə edilən dillərin – ingilis, fransız və Azərbaycan dillərinin istər frazeoloji, istərsə də paremioloji fondu kifayət qədər zəngindir və bu fondlarda hər üç dildə Allah komponentli vahidlər də çoxdur. Allah komponentli frazeoloji və paremioloji vahidlərin semantik təhlili onların əksəriyyətində ümumi mənənin formalaşmasında bu komponentin semantikasi, yaxud onun semantemasına daxil olan semlərin özünəməxsus rolu vardır. Məsələn, “Səndən hərəkət, məndən bərəkət”, “Lord helps those who help themselves”, “The nest of the blind bird is made by god-Kor quşun yuvasını allah hörər”, “A whistling woman and a crowing hen are neither fit for God nor men”, “Dieu est là où habite l’amour – Məhəbbət hardadırsa, Allah da oradadır”, “Il faut rendre César ce qui appartient César, et Dieu ce qui est Dieu”, “Toutes les bonnes choses sont au nombre de trois – Allahın üç

kəraməti”, “La voix du peuple est la voix de Dieu – xalqın çağırışı, Allahın çağırışıdır”, “L’homme propose et Dieu dispose – insan düşünür, Allah yerbəyər eləyir”, “*The god send nuts to those who have no teeth* (hərfən, «Allah o şəxslərə fındıq göndərir ki, onların ağızında dişləri yoxdur»)", «Tanrı varı birinə verir, iştahını da başqasına»), Ce que femme veut, Dieu le veut – Allah qadının istədiyini istəyir və s. Verilmiş paremioloji vahidlərdə Allah komponenti Allaha xas müxtəlif keyfiyyətlərə əsaslanma zəminində yaradılmışdır.

Nəticə

Müxtəlif xalqlarda Allaha münasibət eyniliyi ilə seçildiyi kimi, Allaha aid edilən keyfiyyətlər, bacarıqlar da oxşar şəkildə qəbul edilir. Bu cəhət ayrı-ayrı dillərdə qeydə alınan “Allah” komponentli paremioloji birləşmələrdə də özünü aşkar göstərir. Bu baxımdan, Allah komponentli paremiyaların müxtəlif sistemli dillərdə semantik ekvivalentlərini tapmaq çətinlik yaratmır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A., Məmmədov, X., Paşayeva, P. (2018). *Azərbaycanca-İngiliscə paremioloji vahidlər*. Bakı: ADPU nəşri, 344 s.
2. Arslan, A. (2012). *Allah`ın İsimlərinin Sırları*. İstanbul: Sena yayınları, 447 s.
3. Atalar sözü. (1981). Bakı: Yazıçı, 336 s.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. (2006). I c.- Bakı: Şərq-qərb, 744 s.
5. Həmidov, İ.H. (2004). *Azərbaycanca-rusca atalar sözləri lüğəti*. Bakı: Oka Ofset, 586 s.
6. Kitabı-Dədə Qorqud. (1988). Bakı: Yazıçı, 265s.
7. Qurani Kərimin Azərbaycan dilinə mənaca tərcüməsi. (2020). Bakı: “Şərq-Qərb”, 568 s.
8. Məhərrəmli, Q., İsmayılov R. (2015). *Azərbaycan dilinin frazeoloji lüğəti*. Bakı: “Altun kitab”, 288 s.
9. Gurbanoghlu, A. (2013). *English-Azerbaijani proverbial dictionary*. Bloomington: Trafford publishing, 199 p.
10. Allah dəvəyə qanad versəydi, dam-divarı yıxardı// <https://www.shagird.info/as/allah-deveye-qanad-verseydi-dam-divari-yixardi/1-259-1>
11. Ələkbərli, Ə. Azərbaycanda dəvəçiliyin qədim ənənələri var// <https://www.xalqcebhəsi.az/news/culture/24423.html>
12. “Aide-toi, le ciel t'aidera.” Merriam-Webster.com Dictionary, Merriam-Webster, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/aide-toi%2C%20le%20ciel%20t%27aidera>. Accessed 10 Dec. 2023.

SEMANTIC ANALYSIS OF PAREMIOLOGICAL UNITS WITH THE COMPONENT “GOD”

Tunzala Manafova

Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan

Analysis of the units that make up the paremiological fund of languages with different systems from different aspects, according to their semantics, content, and the ideas they express, plays a special role. Conducting such studies according to a specific component of the paremiological unit opens wide opportunities to clarify the functions of that component in the formation of paremia. The analysis shows that in most, almost all languages, the units containing the "God" component form a separate layer. The Allah component provides a basis for uniting paremiological units in the language in one group and learning from different aspects. Such studies are particularly relevant in modern times, they allow to obtain specific results regarding the paremiological picture of languages. Semantic analysis of paremiological units with allah component of languages of different systems confirms that the main semantic load in the formation of these units is concentrated on the meanings of the specified component. Although the concept of God is called by different words in different languages, the sameness is observed in relation to the being it expresses and the qualities of this being. The results obtained in the conducted research confirm the existence of adequate and equivalent paremiological units of god-component paremiological units in the paremiological funds of languages of different systems.

Key words: paremia, proverb, component, variability, equivalence

СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ С КОМПОНЕНТОМ «БОГ»

Тунзале Манафова

Ленкоранский государственный университет, Лянкярань, Азербайджан

Особую роль играет анализ единиц, составляющих паремиологический фонд языков разной системы с разных сторон, по их семантике, содержанию и выражаемым ими идеям. Проведение таких исследований по конкретному компоненту паремиологической единицы открывает широкие возможности для выяснения функций этого компонента в формировании паремии. Анализ показывает, что в большинстве, почти во всех языках единицы, содержащие компонент «Бог», образуют отдельный пласт. Компонент «Аллах» дает основу для объединения паремиологических единиц языка в одну группу и обучения с разных сторон. Подобные исследования особенно актуальны в современное время, они позволяют получить конкретные результаты, касающиеся паремиологической картины языков. Семантический анализ паремиологических единиц с компонентом «аллах» языков разных систем подтверждает, что основная смысловая нагрузка при образовании этих единиц концентрируется на значениях указанного компонента. Хотя понятие Бога в разных языках называется разными словами, одно и то же наблюдается в отношении выражаемого им существа и качеств этого существа. Результаты, полученные в проведенном исследовании, подтверждают существование адекватных и эквивалентных паремиологических единиц богокомпонентных паремиологических единиц в паремиологических фондах языков разных систем.

Ключевые слова: паремия, пословица, компонент, изменчивость, эквивалентность

Daxil oldu: 15.09.2023;

Çapa qəbul edildi: 24.11.2023;

Çap edildi: 29.12.2023

ТВОРЧЕСТВО НАТИГА РАСУЛ-ЗАДЕ В КОНТЕКСТЕ МУЛЬТИКУЛЬТУРНОГО ДИАЛОГА И ЛИТЕРАТУРНЫХ СВЯЗЕЙ

Офелия Мурадова

Университет Азербайджан, Баку, Азербайджан

э-почта: ofeliya.muradova.az@gmail.com

DOI: 10.30546/.2960-1967.2023.2.90

Резюме. В статье рассмотрены особенности творческого взаимодействия известного азербайджанского русскоязычного писателя Натига Расул-заде с межнациональным литературно-историческим контекстом и мультикультурной средой постсоветского пространства рубежа XX и XXI веков. Отмечено идейно-методологическое давление ортодоксальных принципов социалистического реализма на творчество нового поколения писателей бывших советских народов, писателей-шестидесятников, к которым можно отнести и Натига Расул-заде, так называемого социального заказа, критериев партийности, идейности и т.п. Указано, что в этих условиях творчество «шестидесятников» стало совершенно новаторским, отличающимся от ортодоксальных принципов соцреализма художественно-эстетическим явлением, декларирующим личностное отношение к окружающему миру, творческую индивидуальность писателя, приоритет национальных традиций и общечеловеческих ценностей, свободу самовыражения и творчества. Показывается, что важным фактором формирования и достижением деятельности «шестидесятников» стало и их активное обращение к классическим национальным традициям и современной мировой литературе и искусству, в том числе к творчеству европейских модернистов и в первую очередь межнациональные литературные связи и мультикультурный диалог в многоязычном литературном процессе бывших советских народов. Отмечено, что Н. Расул-заде, прошедший большую школу русских и европейских писателей-классиков, творчески заимствовал наиболее ценные инонациональные и общечеловеческие идеи, органически воспринятые азербайджанской литературной средой, при этом всегда был и оставался азербайджанским русскоязычным художником слова, чьи творения получают высокую оценку в контексте национальной духовности и межкультурного диалога.

Ключевые слова: азербайджанская литература, русскоязычие, Натиг Расул-заде, современная проза, межкультурный диалог, мультикультурализм

Введение

Известно, что на творчество многих поколений писателей бывших советских народов, в том числе середины и шестидесятых годов XX века, немалое давление оказывал метод социалистического реализма. Многим писателям и поэтам вполне импонировало положение, гласившее, что настоящий метод требует от художников правдивого, исторически конкретного изображения социалистической действительности в её поступательном революционном развитии. Превыше всего ставились партийность и идейность. Придерживающиеся партийных догматов мастера слова в лучшем случае старались эту «правдивость и конкретность» сочетать с задачами идейной переделки характеров в духе социализма. Категоричное требование

было связано с социальным заказом, и отступить от него иногда представлялось проблематичным. Поэтому такие качества личности автора и его героев, как талант, искренность, органичность, гуманизм были достаточно сомнительными эстетическими ценностями. В этих условиях творчество «шестидесятников» стало совершенно новаторским, отличающимся от ортодоксальных принципов соцреализма художественно-эстетическим явлением, декларирующим личностное отношение к окружающему миру, творческую индивидуальность писателя, приоритет национальных традиций и общечеловеческих ценностей, свободу самовыражения и творчества. Ясно, что все эти аспекты выражались в творчестве «шестидесятников» не в форме открытых манифестаций и заявлений, а скрыто, в завуалированных формах. Важным достижением деятельности «шестидесятников» стало и их активное обращение к классическим национальным традициям и современной мировой литературе и искусству, в том числе к творчеству европейских модернистов.

Как следствие этого, появилась реальная возможность для налаживания толерантного межкультурного диалога в масштабах национального сознания в целом и художественного творчества в частности. Этот процесс, начавшийся с середины шестидесятых годов, стал доминирующей культурологической тенденцией советской действительности с 80-х годов прошлого столетия и обусловил глубокий интерес мастеров слова к общечеловеческим ценностям, универсальным нравственным категориям, новаторским концепциям и методам художественного творчества.

С течением времени сфера межкультурного диалога в мире значительно расширилась, и в рамках этого процесса возникают новые течения и направления, которые, однако, не умаляют значения национальных традиций и социально-критического пафоса в современной азербайджанской литературе. Часто формируются оригинальные жанрово-стилистические формы, являющиеся результатом синтеза национальных и европейских традиций.

1. Особенности творческого взаимодействия Натига Расул-заде

С этой точки зрения огромный интерес представляет проза Натига Расул-заде, творчество которого отличается симбиозом различных стилевых течений и его невозможно отнести к одному конкретному течению. После выхода в свет романа Н. Расул-заде «Гольфстрим» один из рецензентов отметил, что «его произведения отличаются как строго реалистическими мотивами, так и отдельными элементами сюрреализма, фантастики, гротеска и даже сатиры» [3].

Целесообразнее всего в ответе на этот вопрос сослаться на мнение самого писателя. В одном из интервью он подчеркнул, что «не относит себя ни к одному из возобладовавших в последнее время направлений в русской и азербайджанской прозе» [1]. В самом деле, имеем ли мы право говорить о приверженности Расул-заде к какому-либо конкретному литературному направлению, если среди многих, ставших уже

классическими произведениями, переведенных на другие языки, мы встречаем откровенно сюрреалистическую повесть «Дом», а также рассказы в том же духе и стиле. Это, к примеру, рассказы «Отражения», «Путешествие», «Трамвай». Но по существу в те же годы писатель создаёт и реалистические сочинения: «Душенька», «Осень», «С борта самолета», «Окно» и другие.

Это отразилось и на выборе автором соответствующих жанров, что в аспекте литературных связей и развития межкультурного диалога тем более важно и актуально. Действительно, указанное весьма характерно для художественного метода писателя, на наш взгляд, ортодоксального в выборе различных жанров, методов или стилей письма. Так, в ряде интервью (а их на протяжении его творческой деятельности вплоть до 70-летия было немало) он утверждал, что для него в буквальном смысле слова хороши любые жанры, методы либо системы, только кроме тех, которые скучны. Ведомый гениальной интуицией, Натиг Расул-заде в наши дни отбирает именно то, что диктуют сами произведения.

Жанровое разнообразие закономерно отражается на широте тематического диапазона. Это: семейная тематика, острые повести-памфлеты, философские рассказы, романы на социально-политические, исторические и медицинские темы и т.п. Недаром известный журналист и парламентарий Эльмира Ахундова, сравнив Н. Расул-заде с Гиде Мопассаном, в одном из своих публичных выступлений отметила, что он «в цепи широких литературных связей на мировом уровне является разносторонним писателем-прозаиком, пишущим в самых разных жанрах – от малой прозы до рассказов, повестей и романов» [2].

Иногда писатель поднимает даже такие темы, которые в недавнем прошлом были под запретом так называемой «ментальной цензуры». Например, в «Литературном Азербайджане» за 2014 год опубликованы две повести с откровенно эротическими мотивами: «Жизнь и смерть Кашмара Маштагаллы» и «Слияние». Возможно, этот факт мог бы в известной степени эпатировать национальную публику даже наших дней, когда «книжный рынок» заполнили сочинения скабрёзного содержания и по существу превратились в «печатный бизнес». Однако погоня за прибылью от реализации книг не имеет никакого отношения к серьёзному творчеству Расул-заде. В одном из интервью он самолично интерпретировал характер этих повестей. В частности, указал на тот факт, что при разумном снятии любого рода цензурных ограничений в современной русскоязычной азербайджанской литературе на эротику уже не должно быть наложено табу. Он подчеркнул: «В художественной литературе эротика и любовь занимают и продолжают занимать во многих странах мира почётное место. Наряду с темами войны или дружбы» [7, 6].

В качестве доказательства этого положения Н. Расул-заде приводит ряд произведений писателя с мировым именем Габриэля Маркеса, который эротике отнюдь

не избегал. Однако Испания и СССР на протяжении мировой истории резко отличались как менталитетом нации, так и социально-политическим строем. Опубликованное Маркесом в указанном направлении художественной мысли чаще всего не вызывало в печати особых критических разногласий. За публикацию же такого рода произведений азербайджанского писателя ранее (в основном, в 1970-е годы) называли антисоветчиком. Вместе с тем он по праву считается «первооткрывателем данной темы в Азербайджане» [7, 1].

В этой связи заслуживает, на наш взгляд, особого внимания методика его работы. Несмотря на то, что доля вымысла в его произведениях объективно высока, писатель предварительно досконально разрабатывает сюжет. Изучая исторические факты, тщательно сколачивает каркас, моделируя разные мотивы, скрещивая темы по методу знаменитых «толстовских скрепов» («Анна Каренина»). Когда, образно выражаясь, архитектурные своды оказываются воедино сведёнными, то по завершении основного замысла с использованием избранных тем и мотивов, писатель «монтирует» созданное произведение интересными деталями. Такая методика работы присуща не только азербайджанским, но и многим широко известным современным русским и западноевропейским писателям.

Мы вовсе не случайно уделяем в этом разделе работы такое пристальное внимание, так сказать, «архитектурным» терминам. Ведь многие произведения Натига Расул-заде квалифицированно структурированы. Во-первых, в ряде интервью с ним журналисты нередко отмечали «пластику» созданных им характеров. (О поисках героя будет подробно сказано в двух последующих главах диссертации). Во-вторых, эта архитектоника напоминает своеобразные этажи, на которых располагаются его персонажи. Само повествование порою оказывается такой сложной и запутанной, что герои иногда поступают нелогично. Каждый их последующий шаг непредсказуем. Может сложиться даже мимолётное впечатление, что и сам автор не знает нового сюжетного поворота; он рождается подчас спонтанно, на уровне не столько логики действия, сколько интуиции.

2. Творчество Натига Расул-заде в контексте мультикультурного диалога

Приверженность новым и необычным жанровым модификациям, которые нередко применяются в мировой литературной практике, вообще свойственна перу Расул-заде. Синкретизм жанров нашёл своё ясное отражение, к примеру, в романе «Гольфстрим». В подзаголовке жанр определён предельно чётко: «Роман-кардиограмма». Но внимательное прочтение произведения приводит к мысли о том, что этот роман, по ходу повествования вбирая в себя элементы разных жанров, претерпевает всевозможные видоизменения. В этой связи вспоминаются аналогичные жанровые смешения романа Камала Абдуллы «Неполная рукопись» (исторический роман и «роман-мистификация»). Или же Анара «Оберег от сглаза», в котором причудливо

соединились элементы притчи и философского трактата (кстати сказать, романа, на высоком уровне переведённого на русский язык Натиком Расул-заде). И «Гольфстрим», как нам кажется, в итоге оказался не только собственно «медицинским» романом, но и биографическим, в известной степени – научным, точнее сказать, «романом-исследованием».

Но, по нашему мнению, дело даже не только в оригинальном смешении жанров, что, безусловно, следует считать неоспоримым шагом вперёд в теории мирового литературоведения в целом по сравнению с некоторыми другими азербайджанскими писателями-«шестидесятниками» и более поздних времён. С одной стороны, это совершенно очевидное поступательное движение в современном искусстве. Произведения, созданные в XXI веке, существенно отличались от литературы 1960-1980-х годов. С другой стороны, смелое новаторское название – «Роман-кардиограмма» ко многому и обязывает. Если речь идёт о строгом медицинском диагнозе («с сердцем не шутят»), то выводы и обобщения автора должны носить объективный характер, соответственно отражая реальное положение вещей.

На фронтисписе книги значится: «Роман этот создан мною на современные темы, поэтому он весьма необычен как по форме, так и по содержанию. Честно признаюсь, что уже давно вынашивал мечту написать такое произведение, которое отличалось бы совершенно новым для меня стилем, ранее мне в целом не присущем. Думается, это, наконец, и осуществилось» [6].

Чем же он необычен? Прежде всего, привлекает внимание жанр: «Роман-кардиограмма». Это жанр с типичным «говорящим названием», теоретическое обоснование которому будет специально дано в работе ниже. Впервые здесь остро зазвучала нота обращения писателя к прошлому, но – к этому положению существенная поправка – обращение не к болезненным отголоскам военного времени, но исторической темы разработанной не столько в патриотическом и пацифистском духе, сколько в несколько непривычном для себя нравственно-религиозном.

В романе «Гольфстрим» два мира, сосуществующие в форме двух пластов или сюжетных параллельных линий: детский мир и взрослый (последний в виде взрослеющей творческой личности). Но чаще всего, как следует из самого текста, автор вспоминает те эпизоды своего нелёгкого детства, которые связаны с ребячьими уличными потасовками, всполохами любви и как следствие проявления чувств – первыми страхами ребёнка. Примечательно, что страх в этом произведении принимает архетипический характер. По классическим законам психического бессознательного, столь свойственной детской фантазии, он произвольно выливается в приступы агрессии, ненависти подростка к окружению в целом. Временами автобиографическому герою его сверстники кажутся лживыми, двуличными, говорящими одно, делающими другое. Постановка философской проблемы юношеского максимализма, к счастью,

проходящей с годами, свойственна не только «медицинскому» «Гольфстриму», но также и некоторым другим его произведениям (в первую очередь роману «Среди призраков», подробный литературно-критический анализ которого будет нами проведён в следующей главе нашей диссертации).

Вместе с тем юношеский максимализм как преходящая стадия взросления подаётся Н. Расул-заде в самой естественной форме. Это незатейливый мир детского воображения, в который временно никого не впускают, так как он недоступен и непонятен взрослым. Почему же тогда роман называется «Гольфстрим»? Где связь между ранними детскими впечатлениями и географическим понятием? Натиг Расул-заде поясняет: «Это то самое теплое течение, которое в буднях жизни твоей постепенно иссякает с возрастом, либо смешивается с течением холодным, но его так важно сохранять в первоначально теплом виде» [8].

Как свидетельствует Эльмира Ахундова, «натиковская кардиограмма, которой свойственен «свой Гольфстрим в душе», до сих пор сохраняется в своём первоначальном виде» [3]. Оригинальный, по нашему мнению, синтез различных жанровых структур и трансформаций, в данном случае выражающихся в двоемирии – это, конечно же, дань современному русскому и европейскому роману. Кроме того, это ещё и ясное свидетельство тесных литературных связей и своеобразный подступ к межкультурному диалогу стран. Всё вышеотмеченное позволяет подойти к выяснению такого важного на сегодняшний день вопроса, как влияние великих классиков русской и мировой литературы XIX-XX столетий на творчество Натига Расул-заде. Разумеется, мы не вправе делать обобщения глобального характера, так как сопоставлять несопоставимое сродни знаменитому афоризму Козьмы Пруткова о невозможности «объять необъятное». Мы также далеки от мысли, что талант, бесспорно, известного азербайджанского писателя-прозаика возможно «ставить на одну доску» с корифеями мировой литературы. Однако мы убеждены, что в том, что на современное творчество Натига Расул-заде оказали заметное влияние Гоголь, Достоевский, Сартр, Камю, Лавкрафт, Э. По, Дж. Фаулз, У. Эко, Х. Борхес и другие.

Мы перечислили имена великих русских и западноевропейских писателей, чьё творчество глубоко отлично друг от друга как по содержанию, так и стилю. Очевидно, что Гоголя-сатирика как выразителя многих мистических идей в рамках «натуральной школы» никоим образом нельзя причислить к апологетам движения почвенничества, которому безгранично был предан Достоевский. И это при том неопровержимом факте, что писатели почти одного исторического отрезка времени творили по методу критического реализма. Ж.-П. Сартр и А. Камю являются выраженными французскими экзистенциалистами. Лавкрафт, Э. По и Дж. Фаулз вошли в историю английской литературы как яркие представители так называемого «магического реализма» (или «мистического реализма»), писатели-ортодоксы, парадоксалисты, в чьём творчестве

самым причудливым образом переплелись мистика, фантастика, мифо-поэтические и фольклорные элементы. Эко и Борхес на протяжении всего пути оставались приверженцами идей европейского постмодернизма. И т.д.

Однако мы не оговорились: величайшие художники слова, представители абсолютно различных течений и направлений в мировой литературе, личности с индивидуальным ортодоксальным мировидением, явились, на наш взгляд, своего рода «учителями», «духовыми наставниками» Н. Расул-заде. Что он мог перенять, скажем, у Гоголя? С этой целью приведём для наглядности несколько показательных примеров, подтверждающих, на наш взгляд ассоциативную творческую связь азербайджанского писателя с великим русским классиком. Как нам представляется, на общем схематическом уровне их роднят судьбы общества и человека. Как и Гоголь, Расул-заде видит свою первоочередную задачу в том, чтобы неустанно развенчивать социальное зло, представляя его на всеобщее осмеяние и поругание.

Заметно, как в остро сатирическом и реалистическом гоголевском ключе описаны главные герои его романов – «отцы семейств» в романах «Всадник в ночи» и «Среди призраков». Фантастические видения призраков, которых беспрестанно видит во сне сын Тогрула – Закир, зримо напоминают нам шабаш ведьм из повестей Гоголя «Вий» или же «Вечеров на хуторе близ Диканьки». Бесчестный предприниматель из романа «Всадник в ночи» – это, на наш взгляд, своеобразный римейк Чичикова из «Мёртвых душ» (разумеется, в современном истолковании гоголевской поэмы).

М. Храпченко в одной из своих монографий о влиянии Гоголя на мировую литературу и культуру, в частности, отмечал: «Русского писателя очень глубоко волновали и интересовали судьбы человека и общества. Он в своё время неустанно развенчивал социальное зло, в основном представляя его на всеобщее поругание и осмеяние. В непрерывных своих творческих поисках, вдохновенном труде Гоголя весьма выразительно раскрываются его страстное желание художественным словом содействовать быстрейшему достижению общественного массового блага. Влияние на многих художников мира могло также сказаться и в утверждении высокого назначения человека, осуждения всего того, что разрушает и принижает в нём подлинно человеческие качества, ведёт к нравственно-духовой гибели. Многие писатели перенимали эту его гражданскую устремлённость» [9, с.214].

По нашему представлению, цитированное есть яркий показатель типичной манеры письма Н. Расул-заде. Во второй и третьей главах, где непосредственно нами будет проведён критический анализ наиболее известных его сочинений, мы пройдемся по указанным М.Б. Храпченко пунктам, доказывая возможную связь и преемственность поколений классиков разных эпох. Правда, никто не зачисляет азербайджанского прозаика в разряд писателей-сатириков, но всё же его книги ясно свидетельствуют о функционировании адекватных мотивов. Даже с теоретических позиций совершенно

очевидно, что социально-духовная потребность в строго критическом подходе к различным явлениям современной жизни, которую в своё время так живо прочувствовал Гоголь, не была быстро преходящим явлением, она ярко характеризовала последующий исторический промежуток времени. Творчество Натига Расул-заде в настоящем историко-литературном контексте не является исключением. Его произведения не только среди азербайджанских писателей-«шестидесятников», но значительно ярче в XXI столетии, очень близко и отчётливо соприкасаются с духовной жизнью и нравственными проблемами современности. Так, одна из важных особенностей его романов и повестей – это страстное отрицание национального мещанского уклада, косности застоя, массового консерватизма сознания вышестоящих. Причём, консерватизм у героев Н. Расул-заде, как выясняется, раскрывается по-разному. Это и восприятие жизни как явления неподвижного, застывшего в своих привычных формах, и поистине животный страх перед любыми новыми переменами в мире, а также так называемый «агрессивный консерватизм» (в терминологии современных психологов), стремящийся решительно и сурово подавлять всё то, что не согласуется с нормами и установлениями, которые он признаёт незыблемым.

В монографии «Гоголь и мировая литература» подчёркивается: «Гоголь страстно обличал как устойчивые заблуждения, явственное нежелание видеть действительность в её подлинных очертаниях, так и преднамеренно ложное освещение её процессов, различных человеческих отношений, сознательное «творчество» иллюзий» [5, с.16].

С такого рода заблуждениями или иллюзиями продолжает бороться и Н. Расул-заде. В романах «Среди призраков», «Всадник в ночи», «Шаги во тьме», повестях «Брат», «Записки самоубийцы», «Нонсенс», рассказах «Вторая жизнь», «Неудачный день» и других в гоголевском ключе развенчиваются сентиментально-идиллическое восприятие жизни, всяческие «украшательские» подходы к различным её явлениям, связанным с национальной ментальностью, искажения их реального облика. Причём, думается, смелость отечественного писателя вполне оправдана; с сожалением приходится констатировать, что указанные черты нередко – в весьма разнообразных формах – выявляют себя в азербайджанском обществе и в наши дни. Скорее всего, даже острее, чем это описывалось писателями-«шестидесятниками».

Надо полагать, что развитие указанных проблем, в своё время гениально разработанных Гоголем, получает особую оценку в тех случаях, когда они даны в широкой исторической перспективе. В некоторых из вышеназванных нами произведений Н. Расул-заде мы и наблюдаем такие авторские выводы и обобщения. Мало указать на существующие в азербайджанском обществе недостатки, необходимо ещё дать ориентир и на дальнейшие возможные пути их исправления. Только тогда мы имеем моральное право говорить о плавном переходе отдельных решаемых проблем из области собственно национального в категорию гуманистическую, общечеловеческую.

А это в эпоху массовой глобализации уже чрезвычайно важно и актуально в аспекте развития и дальнейшего совершенствования межкультурного диалога литератур, культур и цивилизаций в целом.

Хотелось бы в этой связи привести слова отечественного исследователя Фариды Велихановой: «Историческая правда – это отнюдь это не отмычка для насущных и текущих событий и явлений, но прежде всего вполне объективная концепция, свидетельствующая об определённых закономерностях. А именно, те, от кого в наши дни зависят решения в области культуры, а также политики истории, в первую очередь научились бы правдиво и искренне их прогнозировать» [4, с.5].

Наконец, в завершение хотелось бы отметить, что о литературных связях в рамках межкультурного диалога трудно говорить, игнорируя наставническую деятельность писателей. В январе 2019 года Натигу Расул-заде исполнился 70 лет. Этот почтенный возраст позволяет в известной степени подводить некоторые предварительные итоги большого и славного пути, который отмечен значительными творческими достижениями. И если достигнутое крупным художником слова считать его весомый вклад в развитие отечественной литературы и культуры, то следует указать на создание им школы ученичества. Опыт, переданный поколению, свидетельствует о том, что высказанное, активно проповедуемое автором как выстраданное убеждение найдёт живой отклик в его учениках – последователях идей. В связи с этим хотелось бы указать на следующий отрадный факт: Н. Расул-заде относится к плеяде таких художников слова, которые реально оставляют после себя школу молодых писателей. Для него прежде всего важны проблемы, отвечающие времени и потребностям современного человека с его всё возрастающими запросами. Соразмерность содержимого требованиям дня – краеугольный камень его учения. В соответствии с этим и чувство меры для Н. Расул-заде становится главным критерием мастерства. Другим важнейшим качеством, которым, по мнению Н. Расул-заде, обязан обладать современный начинающий писатель, – использование в своих первых произведениях (чаще малой жанровой формы – рассказах или повестях), хотя и небольшого, жизненного опыта. В вышеуказанном интервью с Я. Мадатовой Н. Расул-заде заметил: «Помимо собственно таланта, юные писатели должны обязательно обладать жизненным опытом. Без его активного использования по существу любое сочинение будет пресным, неинтересным и неправдивым» [7, 2].

Заключение

Итак, в общем историко-литературном контексте азербайджанских писателей-«шестидесятников», а также в мировом масштабе Н. Расул-заде удалось сказать весомое новое слово. Подчёркнута его роль в намеренной политизации некоторых произведений, которые, впрочем, ничего общего не имеют с нарочитой искусственностью и литературщиной. Многие его романы, повести и рассказы

наполнены современным содержанием, отвечают требованиям дня. В них поднято большое количество насущных актуальных проблем. Важным представляется и такой примечательный факт: Н. Расул-заде прошёл большую школу русских и европейских писателей-классиков, творчески заимствовал наиболее ценные идеи, применимы к нашей республике. При этом всегда был и оставался азербайджанским русскоязычным художником слова, чьи творения получают высокую оценку в контексте межкультурного диалога.

Литература

1. Ахундова, Э. Из Интервью с Н. Расул-заде
<http://www.kaspiy.az/news.php?id=38793#.XC5Hlmln3IU>
2. Ахундова, Э. (2009). Натик Расулзаде – «Мопассан азербайджанской литературы». 10 апреля, 2009 года.
http://anl.az/down/meqale/kaspi/kaspi_aprel2009/75556.htm
3. Ахундова, Э. (2016). Кардиограмма Натика Расулзаде. Роман-мемуар Н. Расулзаде «Гольфстрим» 19.03.2016. <https://www.trend.az/life/culture/1454074.html>
4. Велиханова, Ф.А. (2003). *Диалог неповторимых национальных литератур*. Баку: Элм, 118 с.
5. Манн, Ю.В. (1988). *Гоголь и мировая литература*. Наука.
6. Расул-заде, Н. (2016). Гольфстрим. Роман. Баку: Типография Университета «Тефеккюр», 2016, с. 3-179.
7. Расул-заде, Н. В СССР секса не было. Интервью журналистки Яны Мадатовой с Натигом Расулзаде. <https://minval.az/news/58703>.
8. Расул-заде, Н. (2016). Современное творчество. <http://luch.az/nashikniqi/3681-natig-rasulzade.html> 2 мая, 2016 года.
9. Храпченко, М.Б. (1982). *Художественное творчество. Действительность. Человек*. М: Советский писатель, 416 с.

NATIQ RƏSUL-ZADƏ YARADICILIĞI MULTİKULTURAL DİALOQ VƏ ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏR KONTEKSTİNDƏ

Ofeliya Muradova

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

Məqalədə Azərbaycanın görkəmli rusdilli yazıçısı Natiq Rəsulzadənin XX-XXI əsrlərin qovşağında postsovet məkanının millətlərarası ədəbi-tarixi kontekst və multikultural mühiti ilə yaradıcılıq qarşılıqlı əlaqəsinin xüsusiyyətləri araşdırılır. Sosialist realizminin ortodoksal prinsiplərinin keçmiş sovet xalqlarının yeni nəsil yazıçıların, eləcə də 60-cı illərin yazıçılarının yaradıcılığına ideoloji-metodoloji təzyiği qeyd olunur. Göstərilir ki, bu şəraitdə yazıçıların yaradıcılığı tamamilə yenilikçi, sosialist

realizminin ortodoksal prinsiplərindən fərqlənən, ətraf aləmə şəxsi münasibətini, yazıcının fərdiliyini bəyan edən bədii-estetik hadisəyə çevrildi. Bu dövrün yazıçılarının fəaliyyətinin formalaşmasında və nailiyyətlərində mühüm amil onların klassik milli ənənələrə və müasir dünya ədəbiyyatı və incəsənətinə, o cümlədən Avropa modernistlərinin yaradıcılığına və ilk növbədə, millətlərarası ədəbi əlaqələrə fəal müraciət etməsi olmuşdur. Qeyd olunur ki, rus və Avropa klassik yazıçılarının böyük məktəbini keçmiş N. Rəsulzadə Azərbaycan ədəbi mühiti tərəfindən qəbul edilən ən qiymətli milli və ümumbəşəri ideyaları mənimsəmiş, eyni zamanda, o, hər zaman ədəbi-bədii ədəbiyyatşünas olmuşdur və qalmaqda davam edir. Onun yaradıcılığı milli mənaviyyət və mədəniyyətlərarası dialoq kontekstində yüksək qiymətləndirilir.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, rus dili, Natiq Rəsulzadə, müasir nəsr, mədəniyyətlərarası dialoq, multikulturalizm

CREATIVITY OF NATIG RASUL-ZADE IN THE CONTEXT OF MULTICULTURAL DIALOGUE AND LITERARY RELATIONS

Ophelia Muradova

Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan

The article examines the features of the creative interaction of the famous Azerbaijani Russian-speaking writer Natig Rasul-zade with the interethnic literary and historical context and multicultural environment of the post-Soviet space at the turn of the 20th and 21st centuries. The ideological and methodological pressure of the orthodox principles of socialist realism on the work of the new generation of writers of the former Soviet peoples, writers of the sixties, which include Natig Rasul-zadeh, the so-called social order, criteria of partisanship, ideology, etc., is noted. It is indicated that in these conditions the creativity of the “sixties” became completely innovative, an artistic and aesthetic phenomenon that differed from the orthodox principles of socialist realism, declaring a personal attitude towards the surrounding world, the creative individuality of the writer, the priority of national traditions and universal values, freedom of expression and creativity. It is shown that an important factor in the formation and achievement of the activities of the “sixties” was their active appeal to classical national traditions and modern world literature and art, including the work of European modernists and, first of all, interethnic literary connections and multicultural dialogue in the multilingual literary process of the former Soviet peoples. It is noted that N. Rasul-zade, who went through a large school of Russian and European classical writers, creatively borrowed the most valuable foreign national and universal ideas, organically perceived by the Azerbaijani literary environment, while he has always been and remains an Azerbaijani Russian-language artist of words, whose creations are highly appreciated in the context of national spirituality and intercultural dialogue.

Key words: Azerbaijani literature, Russian language, Natig Rasul-zade, modern prose, intercultural dialogue, multiculturalism

Daxil oldu: 15.09.2023;

Çapa qəbul edildi: 24.11.2023;

Çap edildi: 29.12.2023

Elmi xəbərlər jurnalı Lənkəran Dövlət Universitetinin
mətbəəsində çap olunmuşdur.
Jurnal İNDEKS COPERNICUS bazasına daxildir.

Yığıma verilmişdir: 15.09.2023
Çapa imzalanmışdır: 29.12.2023
Kağızın formatı: $60 \times 84 \frac{1}{8}$
Çap vərəqi: 12,5 c.v., tiraj: 100

Ünvan: Az 4200, Lənkəran şəhəri, General Həzi Aslanov xiyabanı 50
e-mail: elmi_meqale@lsu.edu.az
www.lsu.edu.az